

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**ISLOM KARIMOV NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
TEXNIKA UNIVERSITETI**

IQTISODIYOT NAZARIYASI

**Fanidan ma’ruza, test, mashq, masalalar to‘plami
(barcha ta’lim yo‘nalishlari uchun)
2-qism**

Toshkent – 2019

Tuzuvchilar: Kariyeva L.S., To‘rabekova G.I. “Iqtisodiyot nazariyasi” fanidan ma’ruza, test, mashq, masalalar to‘plami. 2-qism – Toshkent ToshDTU 2019. 140b.

To‘plam “Sanoat iqtisodiyoti” kafedrasida “Iqtisodiyot nazariyasi” fan dasturi asosida tuzilgan va universitet ilmiy-uslubiy kengashida tasdiqlangan.

Ushbu to‘plam barcha ta’lim yo‘nalishida ta’lim olayotgan talabalarning, iqtisodiy bilimlarini yuksaltirishga xizmat qiladi. Undagi ma’ruza, test, savol, mashq va masalalar “Iqtisodiyot nazariyasi” fanining har bir mavzusi bo‘yicha tayyorlangan bo‘lib, talabalarni bilimlarini obyektiv baholashga yordam beradi.

Toshkent davlat texnika universitetining ilmiy uslubiy kengashi tomonidan chop etishga ruxsat berilgan.

Taqrizchilar:

Olimjonova Sh. - ToshDMU “Iqtisodiyot nazariyasi” kafedrasi dots. i.f.n.

Tursunov A.M. - ToshDTU “Sanoat iqtisodiyoti” kafedrasi dots. i.f.n.

KIRISH

Talaba tinglagan ma'ruzani o'zlashtirishi uchun turli-tuman usullardan foydalanishi zarur. Bir talabaga amaliy mashg'ulotda faol qatnashishi uchun lug'at daftar tutish tavsiya etilsa, ikkinchisiga o'tilgan darsga taalluqli bo'lgan savollar tuzishni tavsiya etish mumkin. Talaba o'zining imkoniyatidan kelib chiqqan holda savolni o'rtaga tashlaganda, guruhdagilar ichida qiziqish paydo bo'ladi. Boshqa talaba jadval, grafiklar, raqamlar yordamida materiallarni yaxshi o'zlashtiradi. Yana bir talabaga formulalarni, yana biriga masalalarni yyechish yoqadi. Malakali o'qituvchi yil davomida dars olib borishi natijasida talabalarning turlicha uslublar yordamida o'zlashtirish imkoniyatini anglay oladi.

Bizningcha, guruhga bir xil uslubiy yo'nalish bilan munosabatda bo'lish amaliy mashg'ulotini faol olib borishga to'sqinlik qiladi va shaxsning o'ziga xos xususiyatlarini namoyon etishga yo'l qo'yilmaydi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ilm olayotgan talabalardan bugungi kunda faqatgina bilim talab qilinmaydi, balki ulardan tashabbuskorlik, ijodkorlik talab qilinadi. Bugungi talaba yoshlar ertaga yosh mutaxassis, indinga iqtisodning qaysidir bo'g'inida boshqaruvchi bo'ladi.

Iqtisodiyot nazariyasi fanini o'qitishdan maqsad yuqoridagi talablarni qondirishdir. Shu maqsadda biz "Iqtisodiyot nazariyasi" fanini o'zlash-tirishni mustahkamlash niyatida talabalarning o'z ustida mustaqil ishla-shi uchun savollar, mashqlar, jadval va grafiklar, masalalardan iborat bo'lgan uslubiy to'plamni tayyorladik. Bu qo'llanmani texnika oliy o'quv yurtlarining iqtisodchi, muhandis talabalari uchun yordamchi material sifatida tavsiya etish mumkin.

1-mavzu. Milliy iqtisodiyotning va makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, milliy boylik. Iqtisodiy o'sish va uning omillari

1. Milliy iqtisodiyot va asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar.
2. Iqtisodiy o'sish: omillari va turlari. Milliy boylik
3. Yalpi talab, yalpi taklif va ularga ta'sir etuvshi omillar
4. Inflyatsiyaning mazmuni va iqtisodiy oqibatlar

Atama va tushunchalar:

Asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar. Iqtisodiy faoliyatni baholash. Yalpi milliy mahsulot va yalpi ichki mahsulot. Uy xo'jaliklarining iste'mol sarflari. Investitsion sarflar. YAIMni hisoblashga daromadlar bo'yicha yondoshuv. Milliy hisoblar tizimi. Sof milliy mahsulot, milliy daromad va shaxsiy daromad. Iqtisodiy o'sishning omillari. Iqtisodiy o'sish nazariyalari, konsepsiya va modellari. Iqtisodiy o'sishning keynscha va neokeynscha modellari. V.Leontevning "xarajatlar - natijalar" modeli.

Yalpi talab. Yalpi talab egri chizig'i. Yalpi taklif. Muvozanat va muvozanatli o'zgarishlar. Yalpi talabning o'sishi. Inflyatsiyaning mazmuni. Inflyatsiyani hisoblash. Makroiqtisodiy barqarorlashtirish siyosatini amalga oshirish natijalari.

Mavzuning maqsadi:

1. Milliy hisob tizimining milliy iqtisodiyotdagi roli aniqlanadi.
2. Milliy hisob tizimidagi asosiy ko'rsatkichlar tavsifi beriladi.
3. Pirovard va oraliq mahsulot o'rtasidagi farq o'rganiladi. Qo'shilgan qiymat va qayta hisoblashlar tahlil etiladi.
4. Yalpi milliy mahsulotni daromadlar va xarajatlar yordamida hisoblashga e'tibor beriladi.
5. Nominal YaMM bilan real YaMM o'rtasidagi farq, baholarning umumiy darajasini o'lchash usullari tushuntirib beriladi.
6. Iqtisodiy o'sish va uning manbalarini aniqlash;
7. Iqtisodiyotning davriyligi va uning turlarini o'rganish. Davr va uning fazalari, uning sabablarini tahlil qilish;
8. Iqtisodiyotni rivojlanishida davlatning rolini baholash;
9. Ishsizlik, uning sabablari va turlarini ko'rib chiqish;

10. Inflyatsiya mohiyatini, uning turlari va o'lchash usullarini o'rganish.

11. Makroiqtisodiy muvozanat tushunchasini aniqlash;

12. Makroiqtisodiy muvozanat haqidagi klassik va keys nazariyalari-ning tahlil etish va ular o'rtasidagi farqni ko'rsatish;

13. Muvozanatli holdagi milliy daromad hajmini aniqlashda multiplikator samarasining ahamiyatini ko'rsatish;

14. Yalpi talab va yalpi taklif mazmunini aniqlash va uning o'sish sur'atlariga baholar bilan bog'liq bo'lgan va bog'liq bo'lmagan omillar ta'sirini ko'rsatib berish;

15. Milliy ishlab chiqarishning muvozanatli holatidagi modelini grafikda ifodalashni ko'rib chiqish.

Ma'ruza

Milliy iqtisodiyot – barcha tarmoqlar va sohalarni, mikro va makrodarajadagi iqtisodiyotlarni, funksional iqtisodiyotni, ko'plab infratuzilmalarni o'z ichiga olgan yaxlit iqtisodiyotdir. Milliy xo'jalikning tarkib topgan tuzilishi ijtimoiy mehnat taqsimoti rivojining natijasi hisoblanadi.

Makroiqtisodiyot – bu mamlakat miqyosida moddiy ishlab chiqarish va nomoddiy sohalarni bir butun qilib birlashtirgan milliy va jahon xo'jaligi darajasidagi iqtisodiyotdir. Makroiqtisodiyot o'z ichiga iqtisodiyotning moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish hamda xizmat ko'rsatish sohalarni oladi.

Makroiqtisodiy tahlilning maqsadi – takror ishlab chiqarish jarayonini obyektiv ravishda aks ettiruvchi ko'rsatkichlardan foydalanish asosida mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida vujudga kelgan holatlarni ochib berishdan iborat.

Butun milliy iqtisodiyotning holatini tavsiflovchi muhim makroiqtisodiy ko'rsatkichlar – Yalpi milliy mahsulot (YAMM), yalpi ichki mahsulot (YAIM), sof milliy mahsulot (SMM), milliy daromad (MD), ishchi kuchi bandligi, ishsizlik, inflyatsiya va boshqa shu kabilar hisoblanadi.

Bu ko'rsatkichlar moddiy ishlab chiqarish va nomoddiy xizmat ko'rsatish sohalaridagi barcha xo'jaliklar iqtisodiy faoliyatining umumiy va pirovard natijalarini qamrab oladi.

Jamiyat miqyosidagi ishlab chiqarish jarayonlarining muntazam ravishda yangilanib va takroran amalga oshirilib turilishi ijtimoiy takror ishlab chiqarish deyiladi.

Ijtimoiy takror ishlab chiqarish ikki ko‘rinishda amalga oshirilishi mumkin: oddiy va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish.

Oddiy takror ishlab chiqarish – bu ishlab chiqarish miqyoslarining o‘zgarmagan holda takrorlanishini ifodalaydi.

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish – bu ishlab chiqarish miqyoslarini muntazam ravishda oshirib borishga asoslangan holdagi takrorlanishidir.

Ijtimoiy takror ishlab chiqarish natijasida mamlakat miqyosida **milliy mahsulot** yaratiladi. U barcha moddiy va nomoddiy ne‘matlar hamda xizmatlarni o‘z ichiga olib, milliy hisobchilikda yalpi milliy mahsulot (YAMM) deb yuritiladi. **Yalpi milliy mahsulot** – bu o‘z mamlakati yoki xorijda joylashuvidan qat’i nazar, milliy korxonalar tomonidan yaratilgan mahsulot va xizmatlar umumiy hajmining jami qiymati.

Shu o‘rinda ta’kidlash lozimki, YAMM ko‘rsatkichiga sof eksport (eksport va import o‘rtasidagi farq) kiradi. Ammo turli mamlakatlarda tashqi savdo faoliyatining salmog‘i keskin farqlanadi. Shu sababli milliy iqtisodiyot rivojlanish darajasini taqqoslash uchun **Yalpi ichki mahsulot (YAIM)** ko‘rsatkichidan foydalaniladi. **Yalpi ichki mahsulot** – bu ma’lum vaqt davomida, masalan, bir yilda yaratilgan va bevosita iste’molchilarga borib etadigan barcha tayyor mahsulot va ko‘rsatilgan xizmatlarning bozor narxidagi qiymati.

Yalpi ichki mahsulot umumlashtiruvchi iqtisodiy ko‘rsatkich bo‘lib, u faqat mazkur mamlakat ishlab chiqarish omillaridan foydalangan holda mamlakat ichida yaratilgan tovar va xizmatlar jami qiymatining bozor narxlaridagi ifodasini namoyon etadi. U barcha ishlab chiqaruvchilar tomonidan qo‘shilgan qiymatlar yig‘indisi sifatida namoyon bo‘ladi.

YAMM va YAIMning o‘zaro farqini quyidagi chizma orqali yaqqolroq ifodalash mumkin

YAMM va YAIM o‘rtasidagi farq u qadar ahamiyatli emas. Bu farq rivojlangan mamlakatlarda YAIMning yo1%ni tashkil etadi. BMT statistika xizmati asosiy ko‘rsatkich sifatida YAIMdan foydalanishni tavsiya etadi. Yaqin vaqtlarga qadar AQSH va Yaponiyada YAMM ko‘rsatkichi qo‘llanilar edi, endilikda bu mamlakatlar ham YAIM ko‘rsatkichini qo‘llay boshladilar.

Hozirgi paytda O‘zbekistonda yalpi ichki mahsulot ko‘rsatkichi hisobga olinmoqda.

Qo‘shilgan qiymat – bu korxona yalpi mahsuloti bozor narxidan (amortizatsiya ajratmasidan tashqari) joriy moddiy xarajatlar chiqarib tashlangan miqdoriga teng.

Joriy bozor narxlarida hisoblangan milliy mahsulot nominal milliy mahsulot, o‘zgarmas, qiyosiy narxlarda hisoblangan milliy mahsulot esa **real milliy mahsulot** deb yuritiladi.

Narx dapajasi indeks shaklida ifodalanadi. **Narx indeksi** joriy yildagi ma’lum guruh tovarlar va xizmatlar to‘plami narxlari summasini, xuddi shunday tovarlar va xizmatlar miqdorining bazis davrdagi narxlari summasiga taqqoslash orqali hisoblanadi. Taqqoslashning boshlang‘ich davri «bazis yil» deyiladi. Agar aytilganlarni formula shakliga keltirsak, u quyidagi ko‘rinishni oladi:

$$Narxindexi = \frac{joriy\ yildagi\ iste'mol\ tovarlari\ narxi}{bazis\ yilidagi\ iste'mol\ tovarlari\ narxi}$$

Amaliyotda qator har xil tovar va xizmatlar to‘plami yoki iste’mol savatining narx indeksi hisoblanadi. Joriy yildagi nominal YAIMni real YAIMga aylantirishning ancha oddiy va to‘g‘ridan-to‘g‘ri usuli nominal YAIMni narx indeksi (NI)ga bo‘lishdir, ya’ni:

$$Real\ YAIM = \frac{Номинал\ ЯИМ}{НИ}$$

Iqtisodiyotda yillik ishlab chiqarish hajmining ko‘rsatkichi YAIM bilan birga, uning tarkibiy qismlari sifatida hisoblanish mumkin bo‘lgan bir qator o‘zaro bog‘liq ko‘rsatkichlar mavjud bo‘ladiki, ular milliy iqtisodiyotning turli tomonlarini tavsiflab beradi.

YAMM va YAIM ishlab chiqarish yalpi hajmining ko‘rsatkichi sifatida bitta muhim kamchilikka ega. Ular mazkur yilda ishlab chiqarish jarayonida foydalanilgan asosiy kapitalning o‘rnini qoplash uchun zarur bo‘lgan qiymatni ham o‘z ichiga oladi.

YAIMdan joriy yilda ishlab chiqarish jarayonida iste’mol qilingan asosiy kapital qiymati yoki yillik amortizatsiya summasi ayirib tashlansa sof milliy mahsulot (SMM) ko‘rsatkichi hosil bo‘ladi:

$$YAMM - amortizatsiya\ yillik\ summasi = SMM$$

SMM qiymatiga davlat tomonidan oʻrnatiladigan egri soliqlar summasi kiradi. Egri soliqlar korxona tomonidan oʻrnatiladigan narxga qoʻshimcha hisoblanadi. Bunday soliqlar ogʻirligi isteʼmolchi zimmasiga tushadi va uning hisobiga oʻzlarining daromadining bir qismini yoʻqotadi. Shuning uchun, SMMdan egri soliqlar chiqarib tashlansa milliy daromad (**MD**) koʻrsatkichi hosil boʻladi:

$$SMM - \text{biznesga egri soliq} = \text{milliy daromad}$$

Amaliyotda ishlab chiqarilgan va foydalanilgan milliy daromad farqlanadi. **Ishlab chiqarilgan milliy daromad** – bu yangidan yaratilgan qiymatning butun hajmi. Foydalanilgan milliy daromad – bu ishlab chiqarilgan milliy daromaddan yoʻqotishlar (tabiiy ofatlar, mahsulotlarni zahirada saqlashdagi yoʻqotishlar va h.k.) va tashqi savdo qoldigʻi chiqarib tashlangan miqdorga teng.

Milliy daromadni, daromadlar barcha turlarini (amortizatsiya ajratmasi va biznesga egri soliqlardan tashqari) qoʻshib chiqish yoʻli bilan ham aniqlash mumkin.

Milliy daromadning bir qismi, jumladan ijtimoiy sugʻurtaga ajratmalar, korxona foydasidan toʻlanuvchi soliqlar va korxonaning taqsimlanmaydigan foydasi amalda uy xoʻjaliklari qoʻliga kelib tushmaydi. Aksincha, uy xoʻjaliklari oladigan daromadning bir qismi, masalan, ijtimoiy toʻlovlar – ular mehnatining natijasi hisoblanmaydi.

Shaxsiy daromad koʻpsatkichini topish uchun milliy daromaddan uy xoʻjaliklari qoʻliga kelib tushmaydigan daromadlarning yuqoridagi uchta turini chiqarib tashlashimiz hamda joriy mehnat faoliyatining natijasi hisoblanmagan daromadlarni unga qoʻshishimiz zarur.

$$\text{Milliy daromad} - \text{ijtimoiy sug'urta ajratmasi} - \text{korxona foydasiga soliqlar} - \\ \text{korxonaning taqsimlanmayligan foydasi} + \text{ijtimoiy to'lovlar} = \text{shaxsiy daromad}$$

Shaxsiy daromaddan soliqlari toʻlangandan keyin uy xoʻjaliklarining toʻliq tasarrufida qoladigan daromad shakllanadi.

Soliqlar toʻlangandan keyingi daromad shaxsiy daromaddan shu daromad hisobidan toʻlanadigan soliqlar miqdorini chiqarib tashlash yoʻli bilan hisoblanadi.

Soliqlar toʻlangandan keyingi daromad uy xoʻjaliklari eng oxirida ega boʻladigan daromad hisoblanib, alohida shaxs va oilalar oʻz tasarrufida bu

daromadlarning bir qismini iste'mol uchun sarflaydi va boshqa qismini jamg'armaga yo'naltiradi.

Milliy mahsulot hajmining aniq baholanishiga hufyona iqtisodiyot ta'sir ko'rsatadi. **Xufiyona iqtisodiyot** - bu tovar-moddiy boyliklar va xizmatlarning jamiyat tomonidan nazorat qilinmaydigan harakati, ya'ni davlat boshqaruv organlaridan yashirin holda alohida fuqarolar va ijtimoiy guruhlar o'rtasida amalga oshiriluvchi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlardir. Bu munosabatlar o'z ichiga iqtisodiy faoliyatning barcha hisobga olinmagan, tartibga solinmagan turlarini oladi. Xufiyona iqtisodiyot tarkibiga quyidagilar kiradi:

1) **jinoyatga aloqador iqtisodiyot** – rasmiy iqtisodiyot tarkibiga iqtisodiy jinoyatning kiritilishi (boyliklarning talon-taroj qilinishi; nazoratning har qanday shaklidan yashiringan holdagi hufyona iqtisodiy faoliyat – narkobiznes, qimor o'yinlari, fohishabozlik; daromadlarni noiqtisodiy qayta taqsimlash shakli sifatidagi fuqarolarning shaxsiy mulkiga qarshi umumjinoiy harakatlar – bosqinchilik, shaxsiy mulkni zo'rlik bilan tortib olish, o'g'irlash, reket);

2) **soxta iqtisodiyot** – hisobga olish va hisobotlarning amaldagi tizimiga soxta natijalarni haqiqiy natija sifatida kirituvchi rasmiy iqtisodiyot (qo'shib yozishlar);

3) **norasmiy iqtisodiyot** – iqtisodiy subyektlar o'rtasidagi norasmiy o'zaro aloqalar tizimi bo'lib, u mazkur subyektlar o'rtasidagi shaxsiy munosabatlar va bevosita aloqalarga asoslanadi;

4) **yashirin ikkalamchi iqtisodiyot** – yakka tartibdagi va kooperativ faoliyatning nazoratdan yashiringan, ya'ni qonun tomonidan taqiqlangan yoki belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tmagan turi.

Milliy mahsulotni hisoblashda milliy hisoblar tizimidan foydalaniladi. **Milliy hisoblar tizimi (MHT)** – bu barcha asosiy iqtisodiy jarayonlarni, takror ishlab chiqarish sharoitlari, jarayonlari va natijalarini tavsiflovchi o'zaro bog'liq makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, tasniflar va guruhlar tizimi.

MHT BMT tomonidan e'lon qilingan «Milliy hisoblar va yordamchi jadvallar tizimi» nomli hujjat asosida xalqaro statistikada standart tizim sifatida 1953 yildan boshlab qo'llanila boshladi. Hozirgi davrda dunyoning 100 dan oshiq mamlakatlarida, shu jumladan O'zbekistonda mazkur tizim keng qo'llaniladi.

Milliy hisoblar tizimi asosini yig'ma balanslar tashkil qiladi. Bunga daromad va xarajatlar balansi misol bo'lishi mumkin. Daromadlar

xo'jalik birliklari va aholi umumiy daromadlari (ish haqi, foyda, daromadlarning boshqa turlari, amortizatsiya) summasini aks ettiradi. Xarajatlar to'rtta guruhdan iborat bo'ladi: iste'mol, investitsiyalar, davlat xaridi, sof eksport. Milliy hisoblar makroiqtisodiyotning me'yordagi – muvozanatli holatga erishish darajasini aniqlashga yordam beradi.

Ushbu milliy hisoblar tizimi asosida YAIM uch xil usul bilan hisoblanishi mumkin:

Birinchi usul – bu YAIMni hisoblashga qo'shilgan qiymatlar bo'yicha yondashuv. Bunda milliy iqtisodiyotning barcha tarmoqlari bo'yicha yaratilgan qo'shilgan qiymatlar qo'shib chiqiladi (YAIM tarmoq va ishlab chiqarishlar bo'yicha). Bu usul bilan hisoblangan YAIM alohida tarmoqlarning shu mahsulotini yaratishdagi o'rnini va hissasini aniqlash imkonini beradi.

Ikkinchi usul – bu YAIMni hisoblashga sarf-xarajatlar bo'yicha yondashuv.

Bunda mazkur yilda ishlab chiqarilgan barcha mahsulot (xizmat)lar hajmini sotib olishga qilingan butun sarflar qo'shib chiqiladi. Milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan pirovard mahsulotlarni mamlakat ichida xo'jalikning uchta subyekti – uy xo'jaliklari, davlat, tadbirkorlar hamda tashqaridan chet ellik iste'molchilar sotib olishi mumkin.

Uy xo'jaliklarining iste'mol sarflari - bu kundalik ehtiyojdagi tovarlarga, xizmatlarga, uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol buyumlariga va boshqalarga qilinadigan sarflardir.

Investitsion sarflar – tadbirkorlik sektorining asosiy kapitalni Yalpi jamg'arishga qiladigan sarflaridir. Investitsion sarflar asosan uchta qismdan iborat: a) tadbirkorlar tomonidan mashina, uskuna va stanoklarning barcha xaridi; b) barcha qurilishlar; d) zaxiralarning o'zgarishi.

Milliy hisoblar tizimida YAIMni hisoblashda yalpi, xususiy va ichki investitsiyalar tushunchasidan foydalaniladi. **Xususiy va ichki investitsiyalar** mos ravishda xususiy va milliy kompaniyalar amalga oshiradigan investitsion sarflarni bildiradi. **Yalpi investitsiyalar** o'z ichiga joriy yilda ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan mashina, uskuna va qurilmalarning o'rnini qoplash uchun mo'ljallangan barcha investitsion tovarlar ishlab chiqarishni hamda iqtisodiyotda kapital qo'yilmalar hajmiga har qanday sof qo'shimchalarni oladi. Yalpi investitsiyalar mohiyatiga ko'ra iste'mol qilingan asosiy kapitalni qoplash summasini va investitsiyalarning o'sgan qismidan iborat

bo‘ladi. Boshqa tomondan **sof xususiy ichki investitsiyalar** tushunchasi joriy yil davomida qo‘shilgan investitsion tovarlar summasini tavsiflash uchun ishlatiladi.

Davlat sarflari – bu mahsulotlarni va iqtisodiy resurslarni, xususan ishchi kuchini sotib olishga davlatning (boshqaruvning quyi va mahalliy organlari bilan birga) qilgan barcha sarflarini o‘z ichiga oladi.

Chet elliklarning milliy iqtisodiyot tovarlariga sarflari xuddi mamlakat ichidagi iste‘molchilik sarflari kabi milliy ishlab chiqarish darajasiga bog‘liq. Shu sababli YAIMni sarflar bo‘yicha hisoblashda tovar va xizmatlarga chet elliklarning sarflari, ya‘ni eksport qiymati ham qo‘shiladi. Boshqa tomondan, iste‘mol va investitsion sarflar hamda davlat mablag‘larining bir qismi import qilingan, ya‘ni chet elda ishlab chiqarilgan tovarlarga sarflanadi. Milliy ishlab chiqarish umumiy hajmi asossiz oshib ketmasligi uchun import hajmi YAIM tarkibidan chiqariladi. Eksport va import miqdorlari o‘rtasidagi farq tovar va xizmatlarning sof eksporti yoki oddiy qilib **sof eksport** deyiladi. Sof eksport ijobiy va salbiy bo‘lishi mumkin. Agar eksport importdan ortiq bo‘lsa ijobiy, import eksportdan ortiq bo‘lsa salbiy bo‘ladi.

Qarab chiqilgan sarflarning to‘rt toifasiga notijorat muassasalar (kasaba uyushmalar, siyosiy partiyalar, diniy tashkilotlar va ijtimoiy tashkilotlar) sarflari va moddiy aylanma vositalari zaxirasidagi o‘zgarishlarni qo‘shib chiqish yo‘li bilan YAIM hajmi aniqlanadi.

Uchinchi usul – bu YAIMni hisoblashga daromadlar bo‘yicha yondashuv.

Mazkur yilda ishlab chiqarilgan pirovard mahsulot hajmidan olingan barcha daromadlar uy xo‘jaliklari ixtiyoriga ish haqi, renta to‘lovlari, foiz va foyda shaklida kelib tushadi. Shu sababli bu usulda YAIM pirovard mahsulot hisobidan olingan ana shu barcha daromadlarni qo‘shib chiqish orqali aniqlanadi.

YAIMni daromadlar bo‘yicha hisoblashda uy xo‘jaliklari, korxona va davlat muassasalarining dastlabki, ya‘ni taqsimlangan daromadlarini mehnat haqi va Yalpi foydaga (renta, ssuda foizi va tadbirkorlik foydasi va h.k.) ajratish mumkin. YAIMni mazkur usul bo‘yicha hisoblashda daromadlarning barcha summasiga iste‘mol qilingan asosiy kapital qiymati (amortizatsiya ajratmasi) va biznesga egri soliqlar summasi ham qo‘shiladi.

**YAIMni hisoblashga sarflar va daromadlar
bo'yicha yondashuv**

Milliy mahsulot hajmini sarflar summasi bo'yicha hisoblash	Milliy mahsulot hajmini daromadlar summasi bo'yicha hisoblash
1. Uy xo'jaliklarining iste'mol sarflari +	1. Daromad bilan bog'liq bo'lmagan sarf va to'lovlar a) amortizatsiya, b) egri soliqlar +
2. Tadbirkorlarning investitsion sarflari +	2. Ish haqi +
3. Tovar va xizmatlarning davlat xaridi +	3. Renta to'lovlari +
4. Chet elliklar sarfi +	4. Foiz +
5. Notijorat muassasalari sarfi +	5. Foyda
6. Moddiy aylanma vositalar zahirasidagi o'zgarishlar	
YAIM	YAIM

YAIMni hisoblashda uning tarkibiga kirgan daromadlar va daromad bilan bog'liq bo'lmagan sarflar (amortizatsiya va egri soliqlar) ning alohida turlarini to'laroq qarab chiqamiz.

Amortizatsiya ajratmasi shu yil ishlab chiqarilgan mahsulot (YAIM) qiymati tarkibiga ishlab chiqarish xarajatlari sifatida kirib, mahsulot sotilishi natijasida pul shaklida qaytib keladi va **amortizatsiya fondi** hisobida to'planib boradi.

Egri soliqlar korxonalar uchun ishlab chiqarish xarajatlari sifatida chiqadi va shu sababli mahsulot narxiga qo'shiladi. Bunday soliqlar o'z ichiga aksiz to'lovlari, sotishdan olinadigan soliqlar, mulk solig'i, litsenziya va bojxona to'lovlarini oladi.

Daromadlarning eng muhim turi ish haqi tadbirkorlar va davlat tomonidan ishchi kuchini taqdim qilganlarga to'lanadi. U ish haqiga ko'plab qo'shimchalar, ijtimoiy sug'urta to'lovlari va nafaqa

ta'minotining har xil xususiy fondlari, ishsizlik nafaqalari va boshqa har xil mukofot hamda imtiyozlarni o'z ichiga oladi. Ish haqiga by qo'shimchalar ish kuchini yollash bilan bog'liq bo'lgan xarajatining bir qismi sifatida chiqadi va shu sababli korxonaning ish haqi to'lashga umumiy sarflarining tarkibiy qismi sifatida qaraladi.

Renta to'lovlari iqtisodiyotni resurslar (kapital, yer) bilan ta'minlovchi uy xo'jaliklarining oladigan daromadi hisoblanib, korxona xarajatlari tarkibiga kiradi.

Foiz pul kapitali egalariga pul daromadi to'lovlaridan iborat. Bunda davlat tomonidan amalga oshiriladigan foizli to'lovlar, foizli daromadlar tarkibidan chiqariladi.

Mulkdan olinadigan daromadlar ikki turga bo'linadi: bir qismi mulkga daromad va boshqa qismi esa korporatsiyalar foydasi deyiladi.

Milliy iqtisodiyotda iqtisodiy rivojlanish qiyin aniqlanadigan jarayon bo'lganligi sababli, uning mezonlaridan biri bo'lgan iqtisodiy o'sish ko'proq tahlil qilinadi.

Iqtisodiy o'sish bevosita yalpi ichki mahsulot miqdorining mutlaq va aholi jon boshiga hamda iqtisodiy resurs xarajatlari birligi hisobiga ko'payishi hamda sifatining yaxshilanishida va tarkibining takomillashuvida ifodalanadi.

Iqtisodiy o'sishni YAIM mutloq hajmining ortishi orqali yoki aholi jon boshiga real YAIM miqdorining ortishi orqali o'lchash buning qanday maqsadda amalga oshirilayotganiga bog'liq bo'ladi. Odatda biron-bir mamlakat iqtisodiy o'sishini YAIM mutlaq hajmining ortishi orqali o'lchash uning iqtisodiy salohiyatini baholashda, aholi jon boshiga real YAIM miqdorining ortishi orqali o'lchash esa mamlakatdagi turmush darajasini taqqoslashda qo'llaniladi.

Mamlakatning iqtisodiy o'sish sur'atini tavsiflaydigan mazkur ko'rsatkichlar (real YAIM va aholi jon boshiga real YAIMning o'sishi) miqdoriy ko'rsatkichlar bo'lib, ular birinchidan, mahsulot sifatining oshishini to'liq hisobga olmaydi va shu sababli farovonlikning haqiqiy o'sishini to'liq tavsiflab berolmaydi; ikkinchidan, real YAIM va aholi jon boshiga YAIMning o'sishi bo'sh vaqtning sezilarli ko'payishini aks ettirmaydi va farovonlik real darajasining pasaytirib ko'rsatilishiga olib keladi; uchinchidan, iqtisodiy o'sishni miqdoriy hisoblash boshqa tomondan uning atrof muhitga va insonning hayotiga salbiy ta'sirini hisobga olmaydi.

Shunga ko'ra, iqtisodiy o'sishning barcha tavsifi yillik o'sish sur'atlarining foizdagi o'lchovida to'liq o'z ifodasini topadi:

$$O'S = \frac{YAIM_{joriy\ davr} - YAIM_{bazisdavr}}{YAIM_{bazisdavr}} \times 100\%$$

bu yerda:

O'S – iqtisodiy o'sish sur'ati, foizda;

$YAIM_{bazis\ davr}$ – taqqoslanayotgan davr (yil)dagi real YAIM hajmi;

$YAIM_{joriy\ davr}$ – joriy davr (yil)dagi real YAIM hajmi.

Iqtisodiy o'sishning ahamiyati to'g'risida gapirilganda uning darajasini ham e'tiborda tutish lozim. Iqtisodiy o'sish sur'atlarining ahamiyatlilik darajasi turli mamlakatlar real YAIMning hajmidan kelib chiqqan holda farqlanadi. Real YAIM hajmi nisbatan kichik bo'lgan mamlakatlar uchun 8-10% darajasidagi iqtisodiy o'sish sur'ati me'yordagi holat sanalishi, real YAIM hajmi juda katta bo'lgan mamlakatlar uchun 2-3% darajasidagi iqtisodiy o'sish sur'ati esa ahamiyatli ko'rsatkich hisoblanishi mumkin.

Ijtimoiy mahsulotning o'sish sur'ati bilan ishlab chiqarish omillari miqdorining o'zgarishi o'rtasidagi nisbat iqtisodiy o'sishning ekstensiv yoki intensiv turlarini belgilab beradi.

Ekstensiv iqtisodiy o'sishga ishlab chiqarishning avvalgi texnikaviy asosi saqlanib qolgan holda ishlab chiqarish omillari miqdorining ko'payishi tufayli erishiladi.

Iqtisodiy o'sishning intensiv turi sharoitida mahsulot chiqarish miqyoslarini kengaytirishga ishlab chiqarish omillarini sifat jihatidan takomillashtirish, yanada ilg'or ishlab chiqarish vositalarini va yangi texnikani qo'llash, ishchi kuchi malakasini oshirish, shuningdek mavjud ishlab chiqarish potensialidan yaxshiroq foydalanish yo'li bilan erishiladi.

Real hayotda ekstensiv va intensiv omillar sof holda, alohida-alohida mavjud bo'lmaydi, balki muayyan uyg'unlikda, bir-biri bilan qo'shilgan tarzda bo'ladi. Shu sababli ko'proq ustuvor ekstensiv va ustuvor intensiv iqtisodiy o'sish turlari haqida so'z yuritiladi.

Iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh omillar **taklif omillari** deb ham atalib, iqtisodiyotning o'sish layoqatini belgilab beradi:

- 1) tabiiy resurslarning miqdori va sifati;
- 2) ishchi kuchi resurslari miqdori va sifati;

- 3) asosiy kapital (asosiy fondlar) ning hajmi;
- 4) texnologiya va fan-texnika taraqqiyoti.

Bu omillar har birining yalpi mahsulot hajmiga ta'sirini baholash orqali iqtisodiy o'sishni tavsiflash mumkin.

Iqtisodiy o'sishni tahlil qilishda yuqorida ko'rib chiqilgan ko'rsatkichlardan tashqari yana **keyingi qo'shilgan ishlab chiqarish omillari unumdorligi** ko'rsatkichlari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu ko'rsatkichlar, boshqa omillar sarfi o'zgarmagani holda, har bir alohida omil sarfining qo'shimcha o'sishi ta'sirida mahsulot ishlab chiqarish hajmining qo'shimcha o'sishi hajmini belgilab beradi.

Iqtisodiy o'sishga **taqsimlash omillari** ham ta'sir qiladi. Ishlab chiqarish salohiyatidan maqsadga muvofiq foydalanish uchun nafaqat resurslar iqtisodiy jarayonga to'liq jalb qilingan bo'lishi, balki juda samarali ishlatilishi ham zarur. Resurslarning o'sib boruvchi hajmidan real foydalanish va ularni kerakli mahsulotning mutloq miqdorini oladigan qilib taqsimlash ham zarur bo'ladi.

Iqtisodchi olimlarning iqtisodiy o'sish omillarini o'rganish hamda uning kelgusidagi natijalarini bashorat qilish borasidagi tadqiqotlari pirovardida turli iqtisodiy o'sish modellarining yaratilishiga olib keldi. Bu modellar o'z mazmuniga ko'ra bir-birlaridan farqlansada, ularning asosida ikkita nazariya – makroiqtisodiy muvozanatning keynscha (keyinchalik neokeynscha) nazariyasi hamda ishlab chiqarishning klassik (keyinchalik neoklassik) nazariyasi yotadi.

Iqtisodiy o'sishni tahlil qilishda neoklassik nazariya namoyondalari quyidagi noto'g'ri nazariy shartlarga asoslanadilar:

1) mahsulotning qiymati barcha ishlab chiqarish omillari tomonidan yaratiladi;

2) ishlab chiqarish omillarining har biri o'zining keyingi qo'shilgan mahsulotiga tegishli ravishda mahsulot qiymatini yaratishga hissasini qo'shadi. Shunga ko'ra, bunga javoban barcha keyingi qo'shilgan mahsulotga teng keluvchi daromad ham oladi;

3) mahsulot ishlab chiqarish va buning uchun zarur bo'lgan resurslar o'rtasida miqdoriy bog'liqlik mavjud;

4) ishlab chiqarish omillarining erkin tarzda amal qilishi hamda ular o'rtasida o'zaro bir-birining o'rnini bosish imkoniyati mavjud.

Neoklassik va boshqa ayrim yo'nalishdagi nazariyotchilar bu yerda ham ikkita uslubiy xatoga yo'l qo'yadilar:

1) ular ishlab chiqarish omillarining barchasi bir xil qiymat yaratadi, ular qiymatni yaratishda baravar ishtirok etadi, deb hisoblaydilar. Xolbuki, barcha ishlab chiqarish vositalari hech qanday yangi qiymat yaratmaydilar, balki o'zlarining qiymatlariga teng miqdordagi qiymatni jonli mehnat yordamida yangi yaratilgan mahsulotga o'tkazadilar. Lekin barcha omillar yaratilgan va o'sgan (ko'paygan) mahsulotning nafliligini yaratishda qatnashadilar;

2) ular doimo barcha omillar ichida jonli mehnatning faol rol o'ynashini, qolganlari esa passiv rol o'ynashini unutadilar. Chunki hech bir tabiiy resurs, kapital resurslari jonli mehnat tomonidan harakatga keltirilmasa, o'zicha harakatga kela olmasligi, irib-chirib o'z joyida ham jismonan, ham qiymati yo'q bo'lib ketishi, ularning qiymati faqat jonli mehnat tomonidan saqlab qolinishi million yillardan beri milliard martalab tasdiqlanib kelmoqda. Lekin negadir ularning bunga e'tibor bergisi kelmaydi.

Iqtisodiy o'sishning keynscha modeli makroiqtisodiy muvozanatning keynscha nazariyasini rivojlantirish va unga tanqidiy yondoshish natijasida vujudga kelgan. Bu modellar orasida ingliz olimi R.Xarrod va amerikalik olim E.Domarning iqtisodiy o'sish modellari e'tiborga molik hisoblanadi. Har ikkala modelning umumiy jihatlari mavjud bo'lib, ular quyidagilar orqali shartlanadi:

1) ular neoklassik modellardan farqli o'laroq bir omilli model hisoblanadi. Ya'ni bu modellarda milliy daromadning o'sishi faqat kapital jamg'arishning funksiyasi hisoblanib, kapital samaradorligiga ta'sir ko'rsatuvchi ishchi kuchi bandligining oshishi, FTT yutuqlaridan foydalanish darajasining o'sishi, ishlab chiqarishni tashkil etishning yaxshilanishi kabi boshqa barcha omillar nazardan chetda qoldiriladi; 2) ishlab chiqarishning kapital sig'imi ishlab chiqarish omillari narxlarining nisbatiga bog'liq bo'lmay, faqat ishlab chiqarishning texnik sharoitlari orqali aniqlanadi.

Neokeynscha modelda investitsiyalarning o'sishi iqtisodiy o'sish va uning sur'atlarini belgilovchi omil hisoblanib, u bir tomondan, milliy daromadning o'sishiga imkon yaratadi, ikkinchi tomondan esa, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytiradi. O'z navbatida daromadning o'sishi bandlikning oshishiga imkon yaratadi. Investitsiya hajmining ko'payishi natijasida kengaygan ishlab chiqarish quvvatlari daromadning o'sishi orqali to'liq ishga tushirilishi lozim.

Neokeynschilarning fikriga ko'ra bozor iqtisodiyoti sharoitida doimiy kafolatlangan o'sish sur'atiga avtomatik ravishda erishib bo'lmazligi sababli, ular dinamik muvozanatga erishish uchun iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish zarurligi to'g'risidagi xulosaga keldilar.

Iqtisodiy o'sishning muhim modellaridan biri bo'lib **tarmoqlararo balans** hisoblanadi. Tarmoqlararo balansning dastlabki nazariy asoslari sobiq ittifoq davrida ishlab chiqilgan edi. Keyinchalik u asli rossiyalik bo'lgan hamda AQSHga o'tib ketgan iqtisodchi V.Leontev tomonidan «**xarajatlar – ishlab chiqarish**» modeli sifatida takomillashtirilgan holda ishlab chiqildi

V.Leontev iqtisodiy tahlilning «xarajatlar – ishlab chiqarish» usulida eng avvalo e'tiborni iqtisodiyotdagi miqdoriy aloqalarga qaratadi. Tarmoqlar o'rtasidagi bu aloqalar texnologik koeffitsiyentlar (I kvadrantdagi a_{11} , a_{12} , a_{13} va h.k. belgilar) orqali o'rnatiladi.

Tarmoqlararo balans jadvali to'rtta kvadrantdan iborat. Birinchi kvadrantga mahsulot ishlab chiqarishga moddiy sarflar ko'rsatkichlari joylashtirilgan. Ikkinchi kvadrantga shaxsiy iste'mol, jamg'arish, davlat xaridi va eksport sifatida foydalaniluvchi pirovard mahsulot ko'rsatkichlari joylashtirilgan. Uchinchi kvadrantdan qo'shilgan qiymat (ish haqi, foyda, soliqlar) va import ko'rsatkichlari o'rin olgan. To'rtinchi kvadrantda sof milliy mahsulotni qayta taqsimlash ko'rsatkichlari joylashgan. Tarmoqlararo aloqalar jadvali ustunlari bo'ylab xarajatlarni, ya'ni har bir tarmoq bo'yicha mahsulot qiymatini tashkil etuvchi unsurlarni, satrlar bo'yicha esa – milliy iqtisodiyot har bir tarmog'i mahsulotini taqsimlash tarkibiy tuzilmasini aks ettiradi.

Tarmoqlararo balans modelida bir tarmoqdagi pirovard talab yoki ishlab chiqarish sharoitidagi o'zgarishlar boshqa barcha o'zaro bog'liq tarmoqlarning miqdoriy ta'sirini kuzatish orqali o'rganiladi. Bu esa qandaydir tovarga bo'lgan ehtiyojlar yoki uni ishlab chiqarish texnologiyasidagi har qanday o'zgarishlar muvozanatlashgan narxlar tarkibini o'zgartirib, texnologik koeffitsiyentlarning ham o'zgarishiga olib kelishini anglatadi.

«Xarajatlar – ishlab chiqarish» tarmoqlararo balansi usuli nafaqat iqtisodiyot turli tarmoqlari o'rtasidagi o'zaro aloqalarni o'rganishga, balki mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishini, uning tarmoqlar tuzilmasining o'zgarishi va iqtisodiy o'sish sur'atlarini bashoratlashga imkon yaratadi.

Iqtisodiy o'sish modellari to'g'risida so'z yuritganda «nol darajadagi iqtisodiy o'sish» konsepsiyasiga to'xtalib o'tish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Mazkur konsepsiyaga XX asrning 70-yillarida asos solingan. Bu konsepsiya tarafdorlarining fikricha texnika taraqqiyoti va iqtisodiy o'sish atrof-muhitning ifloslanishi, tabiatga zaharli moddalarning chiqarilishi, shahar qiyofasining yomonlashuvi va boshqa shu kabi ko'plab salbiy holatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Aholi sonining tezlik bilan ko'payib borishi, ishlab chiqarish miqyoslarining kengayishi natijasida ishlab chiqarish, ayniqsa tabiiy resurslarning kamayib borishi pirovardida iqtisodiy o'sish chegaralarini cheklab qo'yadi. Buning oqibatida ocharchilik, atrof-muhitning buzilishi, resurslarning tugashi ro'y berib, tez orada aholi soni va sanoat ishlab chiqarish hajmi keskin qisqara boshlaydi. Shunga ko'ra, «nol darajadagi iqtisodiy o'sish» konsepsiyasi tarafdorlari iqtisodiy o'sishni maqsadga muvofiq ravishda ma'lum chegarada ushlab turish zarur, deb hisoblaydilar. Ular iqtisodiy o'sish tovar va xizmatlar hajmining ko'payishini ta'minlashini tan olsalarda, bu o'sish bir vaqtning o'zida turmush darajasining yuqori sifatini ta'minlay olmasligini ta'kidlaydilar.

O'z navbatida, mazkur konsepsiya muxoliflari iqtisodiy o'sishning yuqori darajasini yoqlab, uning o'zi cheksiz ehtiyojlar va cheklangan resurslar o'rtasidagi ziddiyatni yumshatishini, aynan yuqori darajadagi o'sish sharoitida jamiyatning ijtimoiy zaif qatlamlarini qo'llab-quvvatlash imkoniyati vujudga kelishini ko'rsatadilar. Atrof-muhitning ifloslanishi esa iqtisodiy o'sish oqibati bo'lmay, u tabiiy resurslardan foydalanishdagi narx shakllanish tizimining noto'g'riligidan kelib chiqadi. Shunga ko'ra, mazkur muammolarni hal etish uchun tabiiy resurslardan foydalanishda qonuniy cheklovlar yoki maxsus soliqlarni kiritish, ifloslantirish huquqi bozorini shakllantirish lozimligini ta'kidlaydilar.

Milliy boylik insoniyat jamiyati taraqqiyoti davomida ajdodlar tomonidan yaratilgan va avlodlar tomonidan jamg'arilgan moddiy, nomoddiy va intellektual hamda tabiiy boyliklardan iboratdir.

Milliy boylikni shartli ravishda quyidagi uchta yirik tarkibiy qismlarga ajratish mumkin:

1. Moddiy-buyumlashgan boylik.
2. Nomoddiy boylik.
3. Tabiiy boylik.

Moddiy-buyumlashgan boylik oxir-oqibatda ishlab chiqarishning, unumli mehnatning natijasi hisoblanadi. U ishlab chiqarish yaratilganda mahsulotlarning joriy iste'mol qilishdan ortiqcha qismini jamg'arish oqibatida vujudga keladi va o'sib boradi.

Milliy boylikning inson mehnati bilan yaratilgan moddiy qismi qiymat shakliga ega bo'lib, tarkibiy tuzilishi bo'yicha quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- ishlab chiqarish xususiyatidagi asosiy kapital (fondlar);
- noishlab chiqarish xususiyatidagi asosiy kapital (fondlar);
- aylanma kapital (fondlar);
- tugallanmagan ishlab chiqarishning moddiy-buyumlashgan qismi;
- moddiy zaxiralar va ehtiyojlar;
- aholining uy, tomorqa va yordamchi xo'jaligida jamg'arilgan mol-mulk.

Moddiy-buyumlashgan boylik o'sishining asosiy omillari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- mehnat unumdorligining o'sishi;
- ishlab chiqarish samaradorligining ortishi;
- milliy daromadga jamg'arish normasining ortishi.

Milliy boylik nafaqat moddiy ishlab chiqarish sohalarida yaratiladi. Uning bir qismi nomoddiy ishlab chiqarish sohalarida vujudga keltiriladi va jamiyatning nomoddiy boyligi hisoblanadi. Nomoddiy sohalarda ashyoviy-buyum shakl bilan bog'liq bo'lmagan alohida turdagi iste'mol qiymatlar hosil qilinadi. Ular ham moddiy ishlab chiqarish sohalarining faoliyat qilishi va rivojlanishi uchun, shuningdek bevosita aholining turmush darajasini ta'minlash va oshirib borish uchun zarur bo'ladi. Bunday boyliklarga ta'lim, sog'likni saqlash, fan, madaniyat, san'at, sport sohalarida vujudga keltiriladigan nomoddiy qimmatliklar kiradi. Uning tarkibida tarixiy yodgorliklar, arxitektura obidalari, noyob adabiyot va san'at asarlari alohida o'rin tutadi.

Jamiyatning nomoddiy boyliklarida madaniyat va san'atning rivojlanish darajasi, jamiyat a'zolarining to'plagan ilmiy bilimlari va intellektual darajasi, ishlovchilarning ixtisosligi va malakaviy bilim darajasi, sog'liqni saqlash, ta'lim va sportning rivojlanish darajasi o'z ifodasini topadi.

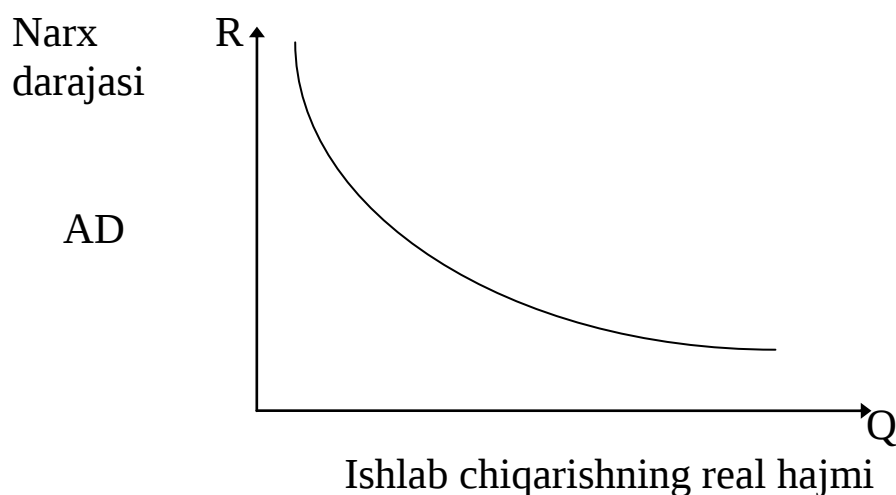
Shunday qilib, milliy boylik moddiy buyumlashgan va tabiiy boyliklardan ancha keng tushuncha bo'lib, o'z tarkibiga jamiyatning nomoddiy tavsifdagi qimmatliklarini ham oladi.

Yalpi talab - bu barcha iste'molchilar, ya'ni aholi, korxonalar va davlat narxlarning o'rtacha darajasida sotib olishi mumkin bo'lgan turli tovarlar va xizmatlarning umumiy hajmini, yoki milliy iqtisodiyotdagi real pul daromadlari hajmini bildiradi. Boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, narx darajasi qancha past bo'lsa, iste'molchilar (mamlakat ichidagi hamda chet eldagi) milliy ishlab chiqarish real hajmining shuncha katta qismini va aksincha, narx darajasi qancha yuqori bo'lsa, shuncha kam qismini sotib oladi. Shunday qilib, narx darajasining oshishi, boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda yalpi talab hajmining kamayishiga sabab bo'ladi. Aksincha, narx darajasining pasayishi yalpi talabning oshishiga olib keladi. Yalpi talabga narxdan tashqari ta'sir qiluvchi omillarning o'zgarishi ham milliy ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga olib keladi.

Yalpi talab hajmiga ta'sir etuvchi narxdan tashqari omillar quyidagilardir:

1. Iste'molchilik sarflaridagi o'zgarishlar. Narx darajasining o'zgarishiga bog'liq bo'lmagan holda, narxdan tashqari bir yoki bir nechta omillar ta'sirida iste'molchilar xaridi hajmida o'zgarish ro'y berishi mumkin. Bu iste'molchi farovonligi, iste'molchining kutishi, iste'molchining qarzlari va soliqlarning o'zgarishi natijasi hisoblanadi.

Iste'molchining farovonligi iste'molchi ega bo'lgan barcha moliyaviy aktivlarga (aksiya va obligatsiya) hamda uy va yer kabi ko'chmas mulklarga egaligiga bog'liq bo'ladi. Ularning real qiymatining keskin kamayishi tovar xarid qilishining kamayishiga olib keladi. Iste'molchilik sarflarining qisqarishi natijasida yalpi talab kamayadi. Aksincha moddiy va moliyaviy qimmatliklar real qiymatining oshishi natijasida, narxlarning mavjud darajasida iste'molchilik sarflari o'sadi. Bunga, aksiya kursining keskin oshishi, hatto narxlar darajasi o'zgarmay qolganda iste'molchi farovonligining o'sishiga olib kelishini misol qilib keltirish mumkin. Uy va yer real qiymatining keskin kamayishi, narx umumiy darajasining o'zgarishiga bog'liq bo'lmagan holda iste'molchi farovonligining pasayishiga olib keladi.

1-chizma. Yalpi talab egri chizig'i

Iste'molchining kutishi. Iste'molchilik sarflari hajmidagi o'zgarish, iste'molchining narxlar va daromadlar darajasidagi kelajakdagi o'zgarishlarni oldindan bilishiga bog'liq. Masalan, agar odamlar kelajakda o'zlarining real daromadi ko'payadi, deb hisoblasa, ular joriy daromadlarining ko'proq qismini sarflashga tayyor bo'ladi. Natijada bu davrda iste'molchilik sarflari ko'payadi, jamg'arish esa kamayadi va yalpi talab ortadi. Aksincha, agar odamlar kelajakda o'zlarining real daromadlari kamayadi deb hisoblasa, ularning iste'molchilik sarflari va demak, yalpi talabi qisqaradi. **Xuddi shunday inflyatsiyaning kutilishi** bugungi yalpi talabni oshiradi. Chunki iste'molchilar narxlar oshguncha tovarlarni xarid qilib qolishga harakat qiladi. Aksincha, yaqin kelajakda narxlar pasayishining kutilishi, bugungi iste'mol miqdorining kamayishiga olib keladi.

Iste'molchi qarzlari. Iste'molchi qarzlari ko'p bo'lganda, u joriy daromadini qarzlariga to'lab, o'zlarining bugungi sarflarini qisqartirish mumkin. Aksincha, iste'molchi qarzdor bo'lmasa, ular bugungi sarflarini ko'paytirishga tayyor bo'ladi.

Soliq. Daromad solig'i stavkasining kamayishi, narxlarning mavjud darajasida iste'molchilik sarflarini ko'paytiradi, soliqlarning oshishi iste'molchilik sarflarini kamaytiradi.

2. Investitsion sarflar. Investitsion sarflar, ya'ni ishlab chiqarish vositalarini xarid qilish, yalpi talabning narxdan tashqari muhim omili hisoblanadi. Narxlarning mavjud darajasida korxona sotib olishi mumkin bo'lgan yangi ishlab chiqarish vositalariga investitsiyalarning kamayishi yalpi talabning kamayishiga, aksincha korxona sotib oladigan

investitsion tovarlarga investitsiyalarning ko'payishi yalpi talabning ko'payishiga olib keladi. Investitsion sarflarni o'zgartirish mumkin bo'lgan narxdan tashqari omillarni alohida - alohida qarab chiqamiz.

Foiz stavkalari. Boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, foiz stavkasining oshishi, investitsion sarflarning kamayishiga va Yalpi talabning qisqarishiga olib keladi. Bu yerda gap mamlakatda pul massasi hajmining o'zgarishi oqibatida foiz stavkalarining o'zgarishi haqida gap ketadi. Pul massasining ko'payishi foiz stavkasini kamaytiradi va shu orqali kapital qo'yilmalar hajmini ko'paytiradi. Aksincha, pul masasining kamayishi foiz stavkasining oshishiga va investitsiyalarning qisqarishiga olib keladi.

Investitsiyalardan kutiladigan foyda. Kapital qo'yimlardan yuqori foyda olishning kutilishi investitsion tovarlarga talabni oshiradi va aksincha, istiqbolda investitsion dasturlardan foyda olish noaniq bo'lsa, investitsiyalarga sarflar kamayish tamoyiliga ega bo'ladi, demak, yalpi talab ham kamayadi.

Soliqlar. Korxonadan olinadigan soliqlarning ko'payishi kapital qo'yimlardan olinadigan foydaning kamayishiga va demak, investitsion sarflar va yalpi talabning qisqarishiga olib keladi. Aksincha, soliqlarning qisqarishi bunday foydani va investitsion sarflarni ko'paytiradi.

Texnologiya. Yangi va takomillashgan texnologiya investitsion sarflarni va shu orqali yalpi talabni rag'batlantirish tamoyiliga ega bo'ladi.

Ortiqcha quvvatlar. Ortiqcha quvvatlar, ya'ni mavjud foydalanilmaydigan asosiy kapitalning ko'payishi, yangi investitsion tovarlarga talabni va natijada yalpi talabni kamaytiradi. Ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalanilganda tadbirkorlar ko'proq mashina va uskunalar sotib olishga tayyor bo'ladi, demak investitsion sarflari ko'payadi.

3. Davlat sarflari. Narxlarning mavjud darajasida, milliy mahsulotda davlat xaridining ko'payishi yalpi talabning o'sishiga olib keladi. Bunga davlatning o'z armiyamizni tuzish to'g'risidagi qarori misol bo'la oladi. Davlat sarflarining kamayishi yalpi talabning qisqarishiga olib keladi. Masalan, yangi avtomobil yo'li qurishga davlat sarflarining qisqarishi shunday natijaga olib keladi.

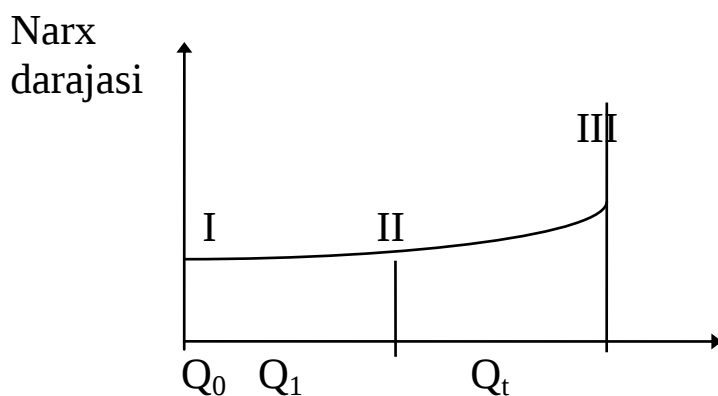
4. Sof eksportdagi o'zgarish. Sof eksportning ko'payishi yalpi talabni ham ko'paytiradi. Birinchidan, eksportning yuqori darajasi, chet

ellarda bizning tovarlarga bo'lgan talabni oshiradi. Ikkinchidan, importning qisqarishi o'z tovarlarimizga ichki talabning ko'payishini taqozo qiladi. Sof eksport hajmini avvalo chet davlatlardagi milliy daromad va valyuta kurslari o'zgartiradi. Chet mamlakatlarda daromadlar darajasi oshganda, ularning fuqarolari ham o'zlarining tovarlarini va ham chet ellarda ishlab chiqarilgan tovarlarni ko'proq miqdorda sotib olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Valyuta kurslari. Boshqa valyutalarga nisbatan milliy pul kursining o'zgarishi sof eksportga va demak yalpi talabga ta'sir ko'rsatadi. Faraz qilaylik, ienaning dollardagi narxi o'sadi. Bu shuni bildiradiki, dollar ienaga nisbatan qadrsizlanadi va iena kursi ko'tariladi. Dollar va iena o'rtasidagi yangi nisbat natijasida yaponiyalik iste'molchilar ienaning ma'lum summasiga ko'proq dollar olishi mumkin.

Yalpi taklif – mavjud narx darajasida sotish mumkin bo'lgan, sotishga chiqarilgan va tayyorlangan turli-tuman tovarlar va xizmatlarning hajmidir. Bu narxlarning har xil mumkin bo'lgan o'rtacha darajasida milliy ishlab chiqarishning mavjud real hajmini ko'rsatadi. Ancha yuqori narxlar qo'shimcha tovarlar ishlab chiqarish uchun rag'bat yaratadi. Narxlarning past darajasi tovar ishlab chiqarishning qisqarishiga olib keladi.

Bu bog'liqlik taklif egri chizig'ida aniq aks etadi. Yalpi taklif egri chizig'i uchta kesmalardan iborat.

2-chizma. Ishlab chiqarish real hajmi. Taklif egri chizig'i

I. Yotiq kesma. Rasmdagi Q_t nuqta to'liq bandlilik sharoitida milliy ishlab chiqarish hajmining potensial darajasini ko'rsatadi. Yotiq kesma milliy ishlab chiqarish potensial hajmidan ancha kam bo'lgan ishlab chiqarishning real hajmini o'z ichiga oladi. Bu kesma iqtisodiyot chuqur

tanazzul yoki depressiya holatida ekanligini, ko'plab mashina, uskuna va ishchi kuchi foydalanilmayotganligidan guvohlik beradi. Foydalanilmayotgan resurslar harakatga kelishi mumkin, lekin bu narx darajasiga hech qanday ta'sir ko'rsatmaydi. Bu kesma yana ishlab chiqarish real hajmi qisqarganda ham tovarlar va resurslarga narxi eski darajada qolishini bildiradi. Shunday qilib, yotiq kesma milliy ishlab chiqarish hajmi o'zgarganda ham narx darajasi doimiy qolishini ko'rsatadi.

II. Q va Qt nuqta o'rtasidagi oraliq kesma milliy ishlab chiqarishning real hajmining ko'payishi, narx darajasining o'sishi bilan birga borishini ko'rsatadi. Bu ishlab chiqarishning to'liq quvvat bilan ishlay boshlaganidan, korxonalarning ancha eski va kam samarali uskunalaridan foydalana boshlaganligidan guvohlik beradi. Ishlab chiqarish hajmining kengayib borishi bilan qo'shimcha ishchilar ham ishga jalb qilinadi. Shu barcha sabablarga ko'ra mahsulot birligiga qilinadigan xarajatlar ortadi, korxonalar ishlab chiqarishining rentabelli bo'lishi uchun tovarlarga ancha yuqori narx belgilaydi. Shu sababli oraliq kesmada milliy mahsulot real hajmining ko'payishi narxlarning o'sishi bilan birga boradi.

III. Tik kesma iqtisodiyot o'zining to'liq yoki tabiiy darajasiga erishganligini ko'rsatadi. Bunda iqtisodiyot ishlab chiqarish imkoniyatining shunday nuqtasida joylashadiki, bunda qisqa muddatda ishlab chiqarish hajmini yanada kengaytirishga erishish mumkin emas. Narxning to'xtovsiz oshib borishi ham ishlab chiqarish real hajmining ko'payishiga olib kelmaydi, chunki iqtisodiyot to'liq quvvat bilan ishlay boshlaydi. Qisqacha aytganda, bu kesma milliy ishlab chiqarish hajmi doimiy bo'lib qolishi, narx darajasi esa o'zgarishi mumkinligini ko'rsatadi.

Yalpi taklif hajmiga ta'sir qiluvchi omillar. Yalpi taklifga narxdan tashqari bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi. Bu omillardan bir yoki bir nechtasining o'zgarishi yalpi taklifning o'zgarishiga sabab bo'ladi. Yalpi taklifning narxdan tashqari bu omillari bitta umumiy xususiyatga ega: agar ular o'zgarsa, mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlari ham o'zgaradi. Natijada yalpi taklif egri chizig'i joyini o'zgartiradi.

Yalpi taklifga narxdan tashqari ta'sir qiluvchi omillar.

1. Resurslar narxining o'zgarishi. Resurslar narxi - tayyor mahsulot narxidan farq qilib, yalpi taklifning muhim omili hisoblanadi. Boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, resurslar narxining oshishi mahsulot

birligiga xarajatlarning ko'payishiga, resurs narxlarining pasayishi esa xarajatlarning kamayishiga olib keladi. Resurs narxlariga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi. Resurslar taklifining ko'payishi ular narxini pasaytiradi va natijada mahsulot birligiga xarajatlar kamayadi. Resurslar taklifining kamayishi esa qarama-qarshi natijaga olib keladi. Endi alohida resurslar taklifi o'zgarishining yalpi taklifga ta'sirini qarab chiqamiz.

Yer resurslari – yangi yerlarning ochilishi, sug'orish, yangi texnik takomillashuvlar tufayli ko'payish mumkin. Yer resurslari taklifining ko'payishi yerga bo'lgan sarflarning kamayishiga olib keladi va shu orqali mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatlarni pasaytiradi. Irrigatsiya qurilmalari shoxobchalarining kengayishi, intensiv dehqonchilikni qo'llash tufayli yer resurslarining kamayishi qarama-qarshi natijaga olib keladi.

Ishchi kuchi (Mehnat) resurslari. Korxona xarajatlarning asosiy qismi ishchi va xizmatchilarga ish haqi to'lash uchun ketadigan xarajatlar hisoblanadi. Boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, ish haqining o'zgarishi mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatlar darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Mavjud ishchi kuchi (mehnat) resurslarining ko'payishi ish haqining pasayishiga, ularning kamayishi esa ish haqining oshishiga olib keladi.

Kapital. Agar jamiyat asosiy kapital zaxirasini o'stirib borsa, yalpi taklif o'sish tamoyiliga ega bo'ladi. Masalan, agar jamiyat o'z daromadining asosiy qismini tejab, uni investitsion tovarlar sotib olishga yo'naltirsa, yalpi taklif o'sadi. Xuddi shunday asosiy kapital sifati yaxshilanganda ishlab chiqarish xarajatlari kamayadi va yalpi taklif ko'payadi. Korxona o'zining eski, sifati past bo'lgan qurilmalarini, yangi va ancha takomillashgan qurilmalar bilan almashtirishi bunga misol bo'la oladi. Agar mamlakatda asosiy kapitalining miqdori kamaysa va sifati yomonlashsa, yalpi taklif qisqaradi.

Tadbirkorlik layoqati. Vaqt o'tishi bilan mamlakatda tadbirkor kishilar soni ko'payadi va bu yalpi taklifga ta'sir ko'rsatadi. Masalan keyingi vaqtda mamlakatimizda tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishga asosiy e'tiborni qaratilishi bunday faoliyat bilan shug'ullanishga harakat qiluvchi kishilar sonining ko'payishiga olib kelishi muqarrar va bu o'z navbatida yalpi taklifni oshiradi.

Import resurslar narxlari. Chet ellardan resurslar importi milliy iqtisodiyotda yalpi taklifning ko'payishiga olib keladi. Import

resurslariga narxlarning pasayishi milliy iqtisodiyotda yalpi taklifni oshiradi, narxning oshishi esa yalpi taklifni kamaytiradi. Keyingi davrda import resurslarga narxning o'zgarishiga olib kelayotgan asosiy omillardan biri - valyuta kurslarining o'zgarib turishi hisoblanadi. Bu qanday ro'y berishini tushunib olish uchun chet el valyutalarining so'mga nisbatan narxi tushadi, ya'ni so'mning qiymati ko'tariladi deb faraz qilamiz. Bunda korxonalarga har bir so'm uchun ko'proq chet el valyutalari olish imkoniyati vujudga keldi va bu milliy ishlab chiqaruvchilar uchun chet el resurslarining so'mda ifodalangan narxi tushganligini bildiradi. Bunday sharoitda milliy korxonalar chet el resurslari importini ko'paytiradi va ishlab chiqarishning mavjud darajasida mahsulot birligiga xarajatlarning kamaytirishga erishadi. Aksincha, chet el valyutalarining so'mga nisbatan narxlari oshgan taqdirda, ya'ni so'm qadrsizlanganda import resurslari narxlari ko'tariladi. Natijada bu resurslarning importi kamayadi, mahsulot birligiga xarajatlar ortadi.

Bozordagi hukmronlik. Resurslarni yetkazib beruvchilarning bozordagi hukmronligining susayishi yoki kuchayishi ham resurs narxlariga va yalpi taklifga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bozordagi hukmronlik - narxlarni raqobat mavjud bo'lgan sharoitdagidan ancha yuqori o'rnatish imkoniyatidir.

2. Unumdorlik - bu milliy ishlab chiqarish real hajmini foydalanilgan resurs miqdoriga nisbati, boshqacha aytganda, unumdorlik - bu xarajat birligiga ishlab chiqarishning o'rtacha hajmi yoki ishlab chiqarish real hajmi ko'rsatkichidir.

Boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda bir ishchi hisobiga ko'proq miqdorda mashina va uskunalardan foydalanish, ishlab chiqarish texnologiyasini takomillashtirish; ancha bilimli va malakali ishchi kuchini qo'llash kabi omillarning o'zaro ta'siri unumdorlikning o'sishi va Yalpi taklifning oshishiga olib keladi.

3. Huquqiy normalarning o'zgarishi. Korxonalar o'z faoliyatida amal qiladigan huquqiy normalarning o'zgarishi, mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatlarni va yalpi taklifni o'zgartirishi mumkin.

Huquqiy normalar o'zgarishining ikki turi mavjud:

- a) soliq va subsidiyalarning o'zgarishi,
- b) davlat tomonidan tartibga solish xarakteri va usullarining o'zgarishi.

Korxonalardan olinadigan soliqlar (qo'shilgan qiymat solig'i, ish

haqi fondidan olinadigan soliqlar)ning ko'payishi mahsulot birligiga xarajatlarni ko'paytirishi va yalpi taklifni qisqartirishi mumkin.

Korxonaga davlat tomonidan beriladigan subsidiyalarning ortishi yoki soliq yukining kamayishi ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi va yalpi taklifni oshiradi.

Davlat tomonidan tartibga solish xarakteri va usullarining o'zgarishi ham ko'p xollarda mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlarini va shu orqali yalpi taklifni o'zgartiradi. Yalpi talab egri chizig'i va Yalpi taklif egri chizig'i kesishgan nuqta narxning muvozanatli darajasi va milliy ishlab chiqarishning muvozanatli real hajmini ko'rsatadi

Ishlab chiqarilgan va sotib olingan mahsulot real hajmi teng bo'lganda, iqtisodiyotda muvozanatlikka erishiladi. Faraz qilingki, mamlakatdan yalpi talab va yalpi taklifning o'lchamlari quyidagi ma'lumotlar bilan xarakterlansin.

Yalpi talab o'zgarmay qolganda, yalpi taklifning o'zgarishi iqtisodiyotda ikkita har xil oqibatlariga olib keladi.

Birinchidan, yalpi taklifning qisqarishi narx darajasining o'sishini taqozo qilib, inflyatsiyaga olib keladi.

Ikkinchidan, milliy ishlab chiqarish real hajmining ko'payishi narx darajasining pasayishiga sabab bo'ladi.

Yalpi talab egri chizig'i yalpi taklif egri chizig'ini yotiq kesmada kesib o'tsa, narx darajasi milliy ishlab chiqarish muvozanatli real hajmining shakllanishiga hech qanday ta'sir ko'rsatmaydi.

Tik kesmada ishchi kuchi va ishlab chiqarish quvvatlari to'liq foydalaniladi, shu sababli yalpi talabning kengayishi faqat narx darajasiga ta'sir ko'rsatadi, ya'ni uni oshiradi. Milliy ishlab chiqarishning real hajmi esa o'zgarishsiz qoladi. Oraliq kesmada yalpi talabning kengayishi milliy ishlab chiqarish real hajmining ko'payishiga va narx darajasining oshishiga olib keladi.

Agar yotiq kesmada yalpi talab kamaysa, milliy ishlab chiqarishning real hajmi kamayadi, narx darajasi esa o'zgarishsiz qoladi. Tik kesmada narx tushadi, milliy ishlab chiqarishning real hajmi esa to'liq bandlik darajasida qoladi. Oraliq kesmada milliy ishlab chiqarishning real hajmi qisqaradi va narx darajasi pasayadi. Ayni paytda bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, oraliq va tik kesmalarda yalpi talabning qisqarish vaziyatni murakkablashtiruvchi omillar ta'sirida birdaniga narxning pasayishiga olib kelmasligi mumkin. Bu murakkablik shundan iboratki, tovarlar va resurslar narxi pasayish tamoyiliga ega bo'lmaydi. Shu

sababli ayrim iqtisodchilar bunday tamoyilga xrapovikli samara sifatida qaraydi (xrapovik-bu mexanizm bo'lib bu g'ildirakni orqaga emas oldinga xarakat qilishga yordam beradi). Xrapovikli samara shunga asoslanadiki, narx osonlik bilan oshadi, lekin qiyinchilik bilan pasayadi. Shu sababli yalpi talabning oshishi narx darajasini ko'taradi, lekin talab kamayganda, qisqa davr ichida narxning tushishini kutish mumkin emas. Nima uchun narx pasayishi tamoyiliga ega emas degan savolga javob berish qiyin bo'lsada, uning ayrim sabablarini ko'rsatish mumkin. Birinchidan, ish haqi korxona umumiy xarajatlarining asosiy qismini (70-75 foiz) tashkil qilib, qandaydir davr ichida pasayishi tamoyiliga ega bo'lmaydi. Chunki ishchilarning asosiy qismi shartnoma (kasaba uyushmalar orqali) bo'yicha ishlaydi va shartnoma muddati tugaguncha ish haqini pasaytirish taqiqlanadi. Boshqa sababi, tadbirkorlar ish haqi darajasini pasaytirishni xohlamasligi mumkin. Buning ikkita sababi bor. Bir tomondan ancha past ish haqi ishchilarning mehnat unumdorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu bilan birga ancha past ish haqi mahsulot birligiga mehnat sarflarini kamaytirsada, ancha past mehnat unumdorligi esa mehnat sarflarini oshiradi. Agar ular ish haqini pasaytirishga qaror qilsa, malakali ishchi kuchidan ajrab qolishi mumkin. Narxning pasayish tamoyiliga ega emasligining ikkinchi sababi shundan iboratki, juda ko'pchilik korxonalar yetarli darajada monopol mavqega ega bo'ladi va bu ularga talab kamayganda ham narxning pasayishiga qarshi turish imkonini beradi.

Yalpi talab va yalpi taklif modellari (yalpi talab va yalpi taklifni muvozanatga keltirishga turli xil yondashuvlar):

1. Klassik model (yondashuv)

- Iqtisodiyot ishlab chiqarish omillari to'liq bandligi sharoitida amal qiladi. Shu sababli ishlab chiqarish hajmi o'zining potensial darajasiga teng keladi;
- Narx, foiz stavkasi va ish haqi moslashuvchan bo'lib, ularning o'zgarishi bozor muvozanatini saqlab turadi;
- Ishlab chiqarish omillari miqdori sekin o'zgarishi sababli, to'la bandlik sharoitida yalpi taklif real ishlab chiqarish hajmini, yalpi talab esa narx darajasini belgilaydi.

2. Keynscha model (yondashuv):

- Narx, ish haqi, foiz stavkasi va boshqa nominal miqdorlar nisbatan o'zgarmas, shu sababli bozor tebranishlariga juda sekinlik bilan moslashadi;

• Real ko'rsatkichlar (ishlab chiqarish hajmi, bandlik va h.k.) aksincha, tez moslashuvchan bo'lganligi sababli bozor tebranishlariga nisbatan tez javob beradi.

Inflyatsiya deb pul muomalasi qonunlari buzilishi bilan bog'liq holda qog'oz pullarning qadrsizlanishiga aytiladi.

Qog'oz pullar inflyatsiyaga uchraganda uch xil narsaga nisbatan qadrsizlanadi:

1) oltinga nisbatan – bu oltinning qog'oz pullarda bozor narxining oshishida o'z ifodasini topadi;

2) tovarlarga nisbatan – bu tovarlar narxining oshishida o'z ifodasini topadi;

3) bardoshli chet el valyutalariga nisbatan – bu chet el valyutalariga nisbatan milliy pul kursining tushib ketishida o'z ifodasini topadi.

Inflyatsiya narx indeksi yordamida bazis davrga nisbatan o'lchanadi. **Narxlar indeksi** esa joriy davrdagi iste'mol narxlarini bazis davrdagi iste'mol narxlariga nisbati orqali aniqlanadi:

$$NI = \frac{TN_j}{TN_b} \times 100\%$$

bu yerda:

NI – narxlar indeksi;

TN_j – joriy davrdagi iste'mol tovarlari narxi;

TN_b - bazis davrdagi iste'mol tovarlari narxi.

Narxlar o'zgarishini hisobga olish qamroviga ko'ra narxlar indeksining quyidagi turlarini hisoblash mumkin:

- iste'mol narxlar indeksi;
- ulgurji narxlar indeksi;
- narxlar indeksi – YAIM deflyatori;
- eksport va import narxlar indeksi.

Narxlar indeksidan foydalangan holda **inflyatsiya sur'atini (IS)** quyidagi formula orqali aniqlash mumkin:

$$IS = \frac{TN_j - TN_b}{TN_b} \times 100\%.$$

Kelib chiqish sabablari va o'sish sur'atlariga qarab, inflyatsiyaning bir qancha turlarini farqlash mumkin.

1. Talab inflyatsiyasi. Narx darajasining an'anaviy o'zgarishi jami talab ortiqchaligi bilan tushuntiriladi. Iqtisodiyotning ishlab chiqarish sohasi mahsulotning real hajmini ko'paytirib, ortiqcha talabni qondira olmaydi. Chunki barcha mavjud resurslar to'liq foydalanilgan bo'ladi. Shu sababli bu ortiqcha talab narxning oshishiga olib keladi va talab inflyatsiyasini keltirib chiqaradi.

2. Taklif inflyatsiyasi. Inflyatsiya ishlab chiqarish xarajatlari va bozordagi taklifning o'zgarishi natijasida ham kelib chiqishi mumkin. Ishlab chiqarish xarajatlarning o'sishi keltirib chiqadigan inflyatsiya mahsulot birligiga qilinadigan xarajatlarning ko'payishi hisobiga narxlarning oshishini bildiradi.

Shuningdek, inflyatsiyaning quyidagi sabablarini ham ko'rsatish mumkin:

- monopolistik faoliyatlarning paydo bo'lishi va amal qilishi;
- noto'g'ri soliq siyosati yuritish;
- jahon bozorlaridagi narxlarning o'sishi;
- harbiy sohadagi xarajatlarning o'sishi va hokazo.

Inflyatsiyaning o'rmalab boruvchi, jadal va giperinflyatsiya kabi turlari ham mavjud. **O'rmalab boruvchi inflyatsiya** holatida narxlar yiliga 10 foizgacha, **jadal inflyatsiyada** 20 dan 200 foizgacha, **giperinflyatsiyada** 200 foizdan yuqori darajada o'sishi kuzatiladi.

Bashorat qilish mumkinligiga qarab kutilayotgan va kutilmagan inflyatsiya farqlanadi. **Kutilayotgan inflyatsiya** va uning oqibatlarini oldindan bashorat qilish mumkin, **kutilmagan inflyatsiyani** oldindan aytib bo'lmaydi. Birinchi holda inflyatsiyaning kutilayotgan salbiy oqibatlariga tayyorlanib, uni sezilarli darajada yumshatish mumkin. Ikkinchi holda narxlarning kutilmagan o'sishi natijasida mamlakat iqtisodiy ahvolidan sezilarli yomonlashuvi ro'y berishi mumkin.

Vaqtı-vaqti bilan obyektiv qonunlarning o'zgartirib bo'lmaydigan ta'siri ostida takror ishlab chiqarish harakatida uzilishlar paydo bo'lishi va ularning iqtisodiyot nomutanosibliklarining keskin shaklda namoyon bo'lishi holati iqtisodiyotning siklli rivojlanishi deb ataladi.

Iqtisodiy sikl deganda, odatda iqtisodiyot rivojlanishining bir holatidan boshlanib, birin - ketin bir necha fazalarni bosib o'tib, o'zining dastlabki holatiga qaytib kelgunga qadar o'tgan davr tushuniladi. Iqtisodiyotning rivojlanishidagi harakati bir sikl bilan to'xtab qolmaydi, balki u to'xtovsiz to'liqinsimon harakat sifatida davom etadi. Iqtisodiy sikl maxsus fazalar orqali amalga oshadi. Har bir faza iqtisodiy

rivojlanishdagi muayyan pallani ifodalab, o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Odatda iqtisodiy siklning **inqiroz, turg'unlik, jonlanish, yuksalish** fazalari ajratib ko'rsatiladi. Ana shu fazalarning har biri rivojlanishi jaryonida navbatdagi fazaga o'tish uchun sharoit yuzaga keladi.

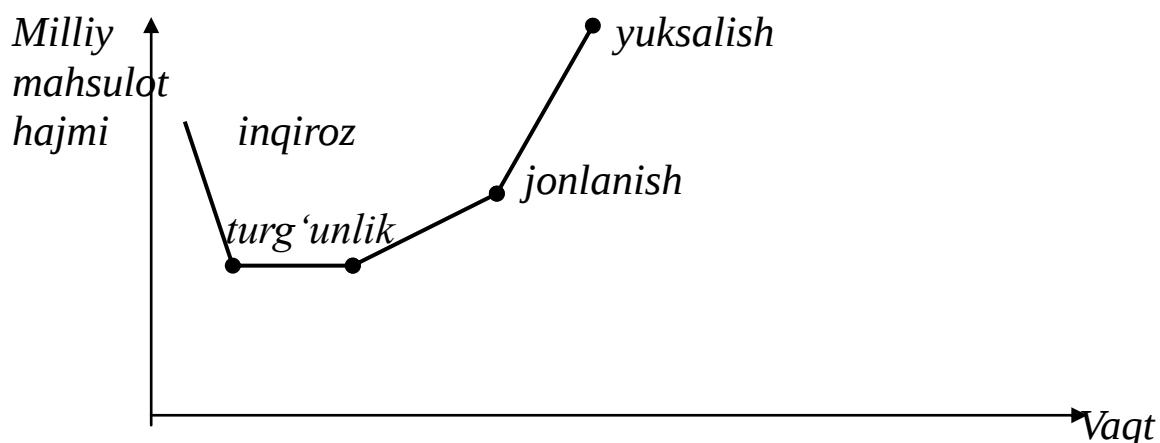
Iqtisodiy siklning dastlabki fazasi **inqirozdan** boshlanib, u ishlab chiqarishning pasayishida ifodalanadi.

Inqirozdan keyin **turg'unlik fazasi** boshlanib, u nisbatan uzoqroq davom etadi. Bu fazada ishlab chiqarish darajasining barqarorligi ta'minlansada, u inqiroz boshlanishidan oldingi darajaga nisbatan ancha past bo'ladi. Narxlarning pasayishi to'xtab, ssuda foizlari pasayadi, tovar zaxiralari barqarorlashadi. Biroq ishsizlikning yuqori darajasi saqlanib qoladi. Turg'unlik fazasi davomida iqtisodiy faollik jonlanishi uchun sharoitlar vujudga kelishi nihoyasiga yetadi.

Jonlanish fazasida ishsizlik darajasi bir oz qisqarib, ishlab chiqarish darajasi sekin-asta o'sib boradi. Narxlar ham asta ko'tarilib, ssuda foizi o'sa boshlaydi. Iqtisodiyotning bandlik darajasining ortishi va foyda hajmining tezlik bilan o'sishi jonlanish fazasining yuksalish bosqichiga o'sib o'tishiga imkoniyat yaratadi. Yangi sikl yuksalishning boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi.

Yuksalish fazasida ishchi kuchiga bo'lgan talabning kengayishi ishsizlikning birmuncha kamayishiga hamda ish haqining o'sishiga olib keladiki, buning oqibatida iste'mol tovarlariga to'lovga qodir talab kengayadi. Pirovard talabning oshishi, o'z navbatida, iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi tarmoqlarga, bozorni kengaytirishga jadal turtki beradi. Raqobat va foyda ketidan quvish oqibatida nomutanosibliklarning to'planib borishidan iborat zanjirli reaksiya tezlashadi. Bu bilan yangi inqiroz muqarrar bo'lib qoladi.

Alohida iqtisodiy sikllar bir-biridan davomiyligi va intensivligi bo'yicha keskin farqlanadi. Shunga qaramay, ularning hammasi bir xil fazalarga ega bo'ladi. Biroq bu fazalar turli tadqiqotchilar tomonidan turlicha nomlanadi. Masalan, yuqorida ko'rib chiqilgan iqtisodiy siklning fazalari klassik tavsifga ega bo'lib, ularni quyidagi 7-chizma orqali ifodalash mumkin.

3-chizma. Iqtisodiy sikl fazalarining klassik jihatdan ifodalanishi

Sikllarning asosiy turlari quyidagilar: Kitchin sikli - 2–4 yil, Zaxiralar miqdori → YAMM, inflyatsiya, bandlikning tebranishi, tijorat sikllari; Juglar sikli - 7–12 yil, Investitsion sikl → YAMM, inflyatsiya va bandlikning tebranishi; Kuznets sikli - 16-25 yil, Daromad → immigratsiya → uy-joy qurilishi → Yalpi talab → daromad; Kondratyev sikli - 40-60 yil, Texnika taraqqiyoti, tarkibiy oʻzgarishlar; Forrester sikli - 200 yil, Energiya va materiallar; Toffler sikli - 1000-2000 yil, Sivilizatsiyalarning rivojlanishi.

Iqtisodiy sikl barcha tomonlari bilan namoyon boʻlib, amalda iqtisodiyotning hamma sohalariga sezilarli taʼsir koʻrsatadi. Iqtisodiyot tarkibiy qismlarning oʻzaro bogʻliqligi sababli uning hech bir sohasiga inflyatsiya toʻlqini yoki turgʻunlikning noxush oqibatlaridan chetda qolmaydi. Ammo shuni eʼtiborga olish zarurki, iqtisodiy sikl alohida shaxslar turmush darajasi va korxonalar iqtisodiy faolligiga turli darajada taʼsir koʻrsatadi.

Savollar:

1. Milliy iqtisodiyot deganda nimani tushunasiz?
2. Qaysi asosiy makroiqtisodiy koʻrsatkichlarni bilasiz?
3. Yalpi milliy mahsulot nima va u qanday aniqlanadi?
4. Yalpi milliy mahsulotni xarajatlar oqimi bilan hisoblash qanday aniqlanadi?
5. Yalpi milliy mahsulotni daromadlar oqimi bilan hisoblash qanday aniqlanadi?

6. Sof milliy mahsulot nima va u qanday aniqlanadi?
7. Milliy daromad nima?
8. Nima uchun YaMMni hisoblashda faqat pirovard mahsulotlarning qiymati e'tiborga olinadi?
9. SMM va MD bir-biridan nima bilan farqlanadi?
10. Iqtisodiy o'sishning qanday modellarini bilasiz?
11. Iqtisodiy krizislarga tabiiy hol deb qarash mumkinmi?
12. Iqtisodiy o'sishning salbiy oqibatlarini nimada ifodalanadi?
13. Iqtisodiy o'sish bilan ijtimoiy taraqqiyot o'rtasida farq bormi?
14. Iqtisodiy o'sish doimo ijtimoiy taraqqiyotga olib kelmaydi. Nima uchun?
15. Kondratyev to'liqini nima?
16. Ishlab chiqarish davriyligi deganda nimani tushunasiz?
17. Iqtisodiy sikllarning qanday turlarini bilasiz?
18. Katta va kichik sikllar qanday farqlanadi?
19. Inflyatsiya nima va uni qanday o'lchanadi?
20. Inflyatsiyaning kelib chiqish sabablari nimada?
21. Inflyatsiya jarayonining rivojlanish mexanizmini qanday tushunasiz?
22. Talab inflyatsiyasi va taklif inflyatsiyasi qanday farqlanadi?
23. Inflyatsiyaga qarshi qanday chora-tadbirlar olib boriladi?
24. Makroiqtisodiy muvozanat deganda nimani tushunasiz?
25. Klassik model nimani ifodalaydi?
26. Keynscha model nimani ifodalaydi?
27. "Yalpi talab - Yalpi taklif" modeli nimani ifodalaydi?

Topshiriqlar:

1. Ochiq iqtisodiyotda Yalpi daromad ikkita ko'rsatkich yordamida o'lchanadi: YaMM, YaIM. Uning farqini hisobga olgan holda O'zbekistonda yaratilayotgan YaMM va YaIMning farqini aniqlang: Lola Moskvada "Turkistonda" konsert beradi. "Bolalar" guruhi Buxoroda, "Setora" guruhi Dushanbada konsert beradi. "UzDEU" avto Moskvadagi avtosalonidan foyda oladi. "Toyota" Toshkentdagi avtosalonidan foyda oladi.
2. Quyidagilarni to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligini aniqlang:
 –uy xo'jaliklarining yangi uy qurilishiga ketadigan xarajatlari – iste'molga ketadigan xarajatlariga kiradi;

–qo‘shilgan qiymat tarkibiga ish haqi kiradi, lekin foydaning hajmiga kirmaydi;

–Nominal YaIM va Real YaIMning hajmi faqat pul ko‘rinishida ifodalanadi;

–qo‘shilgan qiymat hisoblanganda firmaning sotishdan kelib tushgan tushumlaridan material xarid qilishga ketgan xarajatlarni olib tashlash, ishchilarga to‘langan ish haqini oshirmaslik kerak;

–transfert to‘lovlarini oluvchilar davlatga nimadir berishlari kerak;

– kapital zaxiralari Yalpi investitsiya xarajatlari oshishi bilan birga oshib boradi;

– agarda «Ford» kompaniyasi avtomobillarni sotishni ko‘paytirsam, uni Amerikada yoki chet ellarda sotilishidan qat’i nazar YaMM miqdori oshadi;

– agar firma eski yozuv mashinkasini yangisi bilan almashtirsam YaMM miqdori o‘zgarmaydi, chunki umumiy mashinkalar soni o‘zgarmagan;

– agar «Jeneral Motorz» kompaniyasi ishlab chiqargan avtomobillarga nisbatan ko‘proq avtomobil sotsa, YaMM miqdori hamma avtomobillar sotilganiga nisbatan kamroq ko‘payadi;

– IBI (iste‘mol baholari indeksi) iste‘molchilar savatchasidagi tovar miqdori asosida hisoblanadi;

– qo‘shilgan qiymat miqdori va pirovard mahsulot qiymatining miqdori bir-biriga teng.

3. Quyidagilar YaMMni daromadlar va xarajatlar yordamida hisoblanganda qaysi birining tarkibiga kiritiladi?

– “IBM” kompaniyasi obligatsiyalarining foizlari;

– sobiq fabrika ishchisining nafaqasi;

– o‘z uyini ta‘mirlaydigan bo‘yoqchining ishi;

– tish shifokorining daromadi;

– talabaning har oyda uyidan oladigan pul mablag‘lari;

– Sherzodning 2007 yilda chiqqan «Matis» avtomashinasini Rustamga sotgandan olgan puli;

– kompaniya zaxirasining 2 mlrd. dollarga ko‘payishi;

– oqsochning ish haqi;

– yangi maktabning qurilishi;

– renta;

– joriy yilda ishlab chiqarilgan «Matis» rusumli mashinaning sotilishidan olingan daromad;

– “O‘zbektelekom” kompaniyasi obligatsiyalarining xarid qilinishi.
4. YaMM 125 mlrd. dollarni, shuningdek iste’mol uchun 85 mlrd. dollar ajratilgan, amortizatsiya uchun 25 mlrd. dollar ketadi. 1 dollar sof investitsiya 0,65

a) 2005 yilni joriy yil deb hisoblab, har bir yildagi nominal va real YaMMni YaMM deflyatorini IBI hisoblang.

b) 2005 yildan 2015 yilgacha baholar qanchaga oshganligini hisoblang.

5. “Milliy mahsulotning muvozanatli hajmi” nimani ifodalaydi. Iqtisodiyot bunda qanday holatda bo‘ladi?

6. Quyidagilarning to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri ekanligini aniqlang:

- Yalpi talab egri chizig‘i salbiy qiyalikka ega;
- Keynes modelida ishsizlik hisobga olinmaydi;
- Yalpi va individual talab egri chiziqlarining siljish sababi bir xil;
- multiplikator samarasi to‘liq bandlilik bo‘lmaganda amal qiladi;
- YaMMning muvozanatli darajasi haqiqiy jamg‘arish va investitsiya darajasi rejadagiga mos kelganda erishiladi;
- Keynes modeli Sey modeliga asoslangan;
- kutilgan inflyatsiya talab egri chizig‘ini doimo o‘ng tarafga suradi;
- Keynes nazariyasiga binoan ishlab chiqarishning muvozanatli holati investitsiya jamg‘arishga mos kelgan sharoitda amalga oshadi;
- investitsiya va jamg‘arish doimo bir biriga teng bo‘ladi;
- Yalpi taklifning o‘sishi baholarning va real YaMM hajmining pasayishiga sabab bo‘ladi.

7. Yalpi talab va Yalpi taklifga quyidagi omillar qanday ta’sir etadi. Har bir javobni grafikda izohlang:

- iste’molchining turg‘unlik holatdagi qo‘rquvlari;
- ta’limga ajratilgan davlat xarajatlarining qisqarishi;
- baholar darajasi keskin oshib ketishining kutilishi;
- daromad solig‘i miqdorining kamayishi;
- nominal ish haqining oshishi;
- ta’limga ajratiladigan federal xarajatlarning oshishi;
- baholar darajasini keskin pasayib kelishining kutilishi;
- neft bahosining keskin oshib ketishi;
- neft bahosining keskin tushib ketishi;
- daromad solig‘i miqdorining oshishi;
- kasaba uyushmalariga a’zo bo‘lgan ishchilar sonining kamayishi.

8. ITTning yutuqlarini umumiy muvozanatlikga erishish uchun qo‘l-lash mumkinmi? Bu bilan kim xususiy shug‘ullanishi kerak: davlatmi yoki xususiy sektor?

9. Quyidagilarning qaysi birini O‘zbekiston Respublikasi ochiq iqtisodiyotining ijobiy yoki salbiy tomoniga kiritish mumkin?

- aholi daromadlarining bir qismini jamg‘arishga yo‘naltirish;
- tadbirkorning investitsiyaga bo‘lgan talabini oshirish;
- uy xo‘jaliklari tomonidan soliqlarning to‘lanishi;
- davlat tomonidan texnikalarning xarid qilinishi;
- o‘zbeklar tomonidan xarid qilinayotgan Amerika tovuqlariga haq to‘lanishi;
- chet elliklarning eksport qilinayotgan paxtaga haq to‘lashi.

10. Agar o‘tgan yili narx indeksi 220 va bu yili 245 ni tashkil etsa, bu yilgi inflyatsiya darajasi kancha bo‘ladi?

11. Agar narxlar 20 marta oshsa, mamlakatda inflyatsiya o‘shish darajasi va pulning sotib olish qiymati qanday o‘zgaradi?

12. Quyidagi jummalarda tushirib qoldirilgan so‘zlarni o‘rniga qo‘ying:

- a) iqtisodiy o‘shishvako‘payishni bildiradi.
- b) real YaMM.....narxlarda hisoblanadi.
- d) ekstensiv o‘shish yuz bergandasarfi ko‘payadi, intensiv o‘shishdasarfi tejaladi.

e) investitsiyaning samaradorligi ikki narsaga bog‘liq:

- 1).....
- 2).....

f) iqtisodiy o‘shish samaradorligi uch omilning hosilasi hisoblanadi:

- 1).....
- 2).....
- 3).....

g) iqtisodiy krizislar davri to‘lqinli holda bo‘lib, ular har xil vaqtni o‘z ichiga oladi.

- 1).....
- 2).....
- 3).....

13. Quyidagilarning to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri ekanligini aniqlang:

- ishlab chiqarishning «Buyuk turg‘unlik» kabi holda bo‘lishi qonuniyat emas;
- harbiylashtirish yuqori darajadagi iqtisodiy o‘shishga olib keladi;

– yashirin inflyatsiyaning sababi – davlatning baholarini tartibga solish va kamomad bo‘lishi mumkin;

– iqtisodiy o‘shish jarayonida tabiiy resurslarning cheklanganligi yanada oshadi;

– YaMMning kishi boshiga taqsimlanishini o‘shishi – aholi turmush darajasining o‘shishining asosiy ko‘rsatkichi;

– talab inflyatsiyasi – mahsulot bahosining ishlab chiqaruvchilar tomonidan oshirilishi natijasida vujudga kelgan inflyatsiya hisoblanadi;

– yuksalish fazasida iqtisodiyotda baholar darajasi pasayadi, ishsizlik darajasi oshadi;

– friksion ishsizlik bo‘lishi jamiyatning maqsadiga muvofiq bo‘ladi;

– inflyatsiya aholi turmush darajasining pasayishiga sabab bo‘ladi;

– jonlanish fazasida ishsizlik va baholar darajasi eng yuqori darajada bo‘ladi;

– ishsizlik darajasida band bo‘lganlarning umumiy sonini ishsizlar soniga bo‘lgan nisbati bilan o‘lchanadi;

– taklif inflyatsiyasi ish haqining oshishi natijasida vujudga keladi.

14. Quyidagi jarayonlar ishlab chiqarish fazalarining qaysi biriga taalluqli. (1 jonlanish, S ishlab chiqarish hajmining qisqarishi)

– foiz stavkasining ko‘tarilishi;

– foydaning pasayishi;

– soliq tushumlarining o‘shishi;

– mehnatga bo‘lgan talabning o‘shishi;

– aksiya kursining pasayishi;

– baholarning ko‘tarilishi;

– xususiy sektorda investitsiyalar miqdorining o‘shishi;

– soliq tushumlarining pasayishi;

– uzoq muddatli foydalaniladigan tovarlar ishlab chiqarishni ko‘payishi;

– ishsizlik uchun to‘lanadigan nafaqalar miqdorining ko‘payishi;

– mehnatga bo‘lgan talabning pasayishi;

– foiz stavkasi darajasining pasayishi.

Testlar:

1. Milliy hisob tizimidagi asosiy ko'rsatkich:

- a) YaMM;
- b) ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish darajasi;
- d) Milliy daromad;
- e) aholi daromadlarining oshishi.

2. Transfert to'lovlari:

- a) pochta xizmatiga to'lovlar;
- b) kreditga to'lanadigan foiz;
- d) kommunal to'lovlar;
- e) yoshiga qarab to'lanadigan nafaqa.

3. Nominal YaMM:

- a) YaMMga inflyatsiya darajasining ta'sirini ifodalaydigan ko'rsatkich;
- b) YaMMning joriy yil baholaridagi qiymati;
- d) YaMMga deflyatsiyaning ta'sirini ifodalaydigan ko'rsatkich;
- e) YaMMning o'tgan yildagi baholardagi qiymati.

4. YaMMni daromadlar oqimi yordamida hisoblaganda uning tarkibiga quyidagilardan qaysi biri kirmaydi:

- a) ish haqi;
- b) sof eksport;
- d) biznesdan olinadigan egri soliqlar;
- e) renta.

5. Qayta hisoblash nima?

- a) biznesdan olinadigan egri soliqlarni qo'shish jarayonidagi holat;
- b) qayta hisoblash milliy darajasini ishlab chiqarish, taqsimlash, qayta taqsimlash va foyda olishni ifodalaydi;
- d) zaxiradagi mahsulotlarning jami;
- e) bir qancha tovarlar bir qancha marta hisoblanganda bo'ladigan holat.

6. Milliy daromad qanday aniqlanadi?

- a) renta + ish haqi + kapitaldan olinadigan foiz + foyda;
- b) YaMM – amortizatsiya;
- d) shaxsiy daromad+shaxsiy soliq va transfert to'lovlari.
- e) ish haqi, foiz va kapital shaklidagi daromad, renta - shaxsdan olinadigan soliq.

7. Baholar indeksidan qanday holda foydalaniladi?

- a) ikkita davlatdagi baholardagi farqni hisoblaganda;
- b) ulgurji va chakana baholardagi farqni hisoblashda;
- d) bazis va joriy yildagi baholardagi farqni hisoblaganda;
- e) ishlab chiqarishni joriy va bazis yildagi tarkibini solishtirilganda.

8. Nominal YaMM – bu?

- a) YaMMga inflyatsiyaning ta'sirini ifodalaydigan ko'rsatkich;
- b) YaMMning joriy yil baholaridagi qiymati;
- d) YaMMda deflyatsiyaning ta'sirini hisobga oladigan ko'rsatkich;
- e) YaMMni o'tgan yilgi baholardagi qiymati.

9. Shaxsiy daromad – bu?

- a) ish haqi, foiz, renta, foydaning yig'indisi;
- b) shaxsiy jamg'arma;
- d) uy xo'jaliklarining joriy yildagi daromadlari;
- e) soliqlar to'langandan keyingi shaxsning ixtiyorida qolgan daromad.

10. Yalpi talab hajmiga narxdan tashqari qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?

- a) iste'molchi sarflaridagi o'zgarishlar;
- b) investitsion sarflarning o'zgarishlari;
- d) davlat sarflarining o'zgarishlari;
- e) sof eksportdagi o'zgarishlar.

11. Inflyatsiya aholining ma'lum bir qatlamlariga nafli bo'lishi mumkin. Ular kimlar?

- a) ko'p miqdorda qarzi bo'lgan fermer;
- b) nafaqaxo'r;
- d) o'qituvchi;
- e) metropoliten ishchisi.

12. Ekstensiv iqtisodiy o'sish omili:

- a) yangi texnologiyani xarid qilish;
- b) qo'shimcha ishchilarni yollash;
- d) ishchi malakasini oshirish;
- e) eski ishlab chiqarish vositalarini yangilash.

13. O'tgan yili baholar indeksi 120, joriy yilda 132% bo'lgan. Joriy yildagi inflyatsiya darajasini aniqlang:

- a) 5%;
- b) 10%;
- d) 12%;
- e) 32%.

14. Inflyatsiyaning ijtimoiy oqibatlari nimada ifodalanadi?

- a) jamg'arishga bo'lgan ishtiyoq so'nadi;
- b) milliy daromad qayta taqsimlanadi, ya'ni nominal ish haqining o'sish sur'ati baholarning o'sish darajasidan orqada qola boshlaydi;
- d) mehnatkashlarning jamg'armalari qadrsizlanadi;
- e) soliq tushumlarining kelib tushishi ta'minlanadi.

15. Joriy yilda real YaMM miqdori 55mlrd.doll.ni tashkil etgan. O'tgan yili bu ko'rsatkich 50 mlrd.doll. bo'lga. Iqtisodiy o'sish sur'atlarini aniqlang:

- a) 5%
- b) 10%
- d) 110%
- e) 5 mlrd.doll.

16. Iqtisodiy o'sish nima?

- a) ishlab chiqarish taraqqiyoti;
- b) ijtimoiy buyumlar ishlab chiqarishning o'sishi;
- d) yaratilgan tovar va xizmatlar hajmining ko'payishi;
- e) aholi turmush sharoitlarining yaxshilanishi.

17. Iqtisodiy o'sish qanday aniqlanadi?

- a) daromad va ish haqi darajasi bilan;
- b) aholining sotsial himoyalanganlik darajasi bilan;
- d) ishsizlik darajasi bilan;
- e) bir yil mobaynida aholi jon boshiga to'g'ri keladigan YaMM miqdori bilan.

18. Iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi omil nima?

- a) ishlab chiqarish hajmining o'sishi;
- b) Yalpi xarajat hajmining o'sishi;
- d) qo'shimcha resurslardan samarali foydalanish;
- e) iqtisodning uzoq muddat davomida rivojlanishi.

19. Intensiv o'sish nima?

- a) qo'shimcha pul resurslarini jalb etish;
- b) ishchilar sonining ko'paytirish;
- d) yangi korxonalar qurish;
- e) yangi texnika va texnologiyani qo'llash orqali mavjud resurslardan samarali foydalanish.

20. Ekstensiv o'sish nima?

- a) ekin maydonlarini kengaytirish;
- b) ishlab chiqarishga ishchi kuchlarini jalb qilish;

- d) ishlab chiqarish vositalarini ko'paytirish;
- e) ishlab chiqarish joylarini kengaytirish.

21. Milliy boylik nima?

- a) ishlab chiqarilgan ijtimoiy mahsulot;
- b) jami milliy daromad;
- d) asosiy va aylanma fondler;
- e) jamiyat ixtiyoridagi tabiiy va ilgarigi mehnat bilan yaratilgan boyliklar.

22. Quyidagilardan qaysi biri iqtisodiy o'sishning ekstensiv tipi-ning belgisi hisoblanadi?

- a) mehnat unumdorligining o'sishi;
- b) resurslarni samarali taqsimlash;
- d) mehnat va kapital sarflarining ortishi;
- e) resurslardan samarali foydalanish.

23. Umumiy iqtisodiy muvozanatni ta'minlab borishning asosiy yo'li qanday?

- a) iste'molni cheklash;
- b) xalq xo'jaligini bir me'yorda rivojlantirish;
- d) barcha bozorlarda talab va taklif muvozanatini keltirish;
- e) resurslardan samarali foydalanish.

24. Iqtisodiy inqirozlarning asosiy mazmuni nimada namoyon bo'ladi?

- a) tovarlarni ishlab chiqarishning kamayishida;
- b) ishsizlikning o'sishida;
- d) narxlarning o'sishida;
- e) ishlab chiqarilgan tovarlar massasining to'lovga qobil talabidan oshib ketishi yoki kam bo'lishidan.

25. Yalpi taklif oshganda:

- a) baholar darajasi va real YaMM hajmi pasayadi;
- b) baholar darajasining o'sishi pasayadi va real YaMM miqdori oshadi.
- d) baholar darajasi va YaMMning hajmi oshadi;
- e) baholar darajasi pasayadi va real YaMM hajmi pasayadi.

26. Yalpi taklifda oraliq qism:

- a) ijobiy qiyalikka ega bo'ladi;
- b) salbiy qiyalikka ega bo'ladi;
- d) vertikal chiziqli ko'rinishda bo'ladi;
- e) gorizontal chiziqli ko'rinishda bo'ladi.

27. Iqtisodiyotning holati Keynes egri chizig'ining Yalpi taklifi bo'lagiga mos tushganda Yalpi taklifning o'sishi quyidagilarga olib keladi:

- a) baholarning oshishiga, real YaMM hajmining o'zgarmasligiga;
- b) baholar darajasi o'zgarmaganda real YaMM oshishiga;
- d) baholar darajasi va real YaMMning oshishiga;
- e) baholar darajasining o'sishiga va real YaMM hajmining qisqarishiga.

28. Klassik maktab iqtisodchilari ta'kidlaydi:

- a) iqtisodiyot moliyaviy siyosat yordamida tartibga solinadi;
- b) baholar va ish haqi darajasi egiluvchan bo'lganda iqtisodiy muvozanatda bo'ladi;
- d) baholar va ish haqi darajasi o'zgarmaganda iqtisodiyot muvozanatda bo'ladi;
- e) iqtisodiy o'sishning harakatlantiruvchi kuchi (motori) - taklif.

2 - mavzu. Moliyaning mohiyati va moliya tizimi, davlatning soliq-byudjet siyosati. Pul muomalasi, kredit va banklar

1. Moliyaning mohiyati va vazifalari. Davlat byudjeti.
2. Soliq-byudjet siyosati. Byudjet taqchilligi va davlat qarzlar.
3. Pul agregatlari. Pul bozori modeli.
4. Kredit va uning turlari. Kredit tizimining tuzilishi.
5. Banklarning iqtisodiy mazmuni, bank tizimi. Monetar siyosatining vositalari.

Asosiy atama va tushunchalar:

Moliyaning mazmuni. Moliyaviy munosabatlar obyekti va subyekti. Moliyaning vazifalari. Moliya tizimi va uning bo'g'inlari. Davlat byudjeti va uning moliyaviy resurslarni shakllantirishdagi ahamiyati.

Soliq-byudjet siyosati. Byudjet taqchilligi va davlat qarzlar, ularning iqtisodiyotga ta'siri. Moliyaviy siyosatni amal qilishi. Soliqlarning o'sishi. Soliq solish tamoyillari. Soliq imtiyozlari. Soliq yukining taqsimlanishi. Pul agregatlari. Pul muomalasi qonunlari. Pul bozorida talab va taklif. Pul taklifi va uning multiplikatori.

Kreditning mohiyati, vazifalari va turlari. Kredit resurslarining manbalari. Kredit berish tamoyillari. Kredit-pul tizimini davlat tomonidan tartibga solish.

Tijorat banklarining mazmuni. Bank tizimi. Markaziy bank va uning vazifalari. Tijorat banklari va ularning vazifalari. Bank operatsiyalari va bank foydasining hosil bo'lishi.

Mavzuning maqsadi:

1. Moliya mazmunini, uning tuzilishini, uning bo'g'inlari, moliya siyosatining mohiyatini ochib berish;
2. Davlat byudjeti va uning tuzilishini tushuntirish;
3. Byudjet kamomadi va davlat qarzining sabablarini tushuntirish;
4. Soliqlarga tavsif berish uning vazifalari va soliq olish metodlarini o'rganish.
5. Pul bozori, pul taklifi va unga bo'lgan talabga ta'sir etadigan omillarni ko'rib chiqamiz;
6. Kredit, uning mohiyati va turlarini o'rganish;
7. Bank tizimi, markaziy va tijorat banklarining mohiyatini o'rganish;
8. Pul multiplikatorining mohiyatini o'rganish;
9. Pul massasining hisoblash mexanizmini monetar siyosat vositasi yordamida o'rganish.

Ma'ruza

Moliya – pul mablag'laridan foydalanish va uning harakatini tartibga solish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar tizimi bo'lib, uning vositasida turli darajada pul mablag'lari fondlari vujudga keltiriladi va ular takror ishlab chiqarish ehtiyojlari va boshqa ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish maqsadida taqsimlanadi.

Moliya iqtisodiyot doirasida o'zaro bog'liq bo'lgan bir qator **vazifalarni** bajaradi.

1. Moliya iqtisodiy jarayon va tadbirlarni **moliyaviy ta'minlash, ularga xizmat ko'rsatish vazifasini** bajaradi.

2. Moliyaning **taqsimlovchi vazifasi** moddiy ishlab chiqarish sohalarida yaratilgan yalpi milliy mahsulotni, ayniqsa, uning milliy daromadni tashkil qiluvchi qismini davlat va mulkchilikning turli

shakllariga asoslangan korxonalar, iqtisodiyot tarmoqlari, moddiy ishlab chiqarish sohalari, mamlakat hududlari o'rtasida taqsimlash va qayta taqsimlashda namoyon bo'ladi.

3. Moliyaning **rag'batlantiruvchilik vazifasi**, birinchidan, yaratilgan mahsulot qiymatini taqsimlash jarayoni orqali, ikkinchidan, pul fondlarini tashkil qilish va sarflash mexanizmi orqali amalga oshiriladi.

4. Moliyadan ishlab chiqarish, taqsimlash va iste'mol ustidan **nazorat qilish vositasi** sifatida foydalaniladi. Moliyaviy nazorat korxona (firma)larning moliya intizomiga rioya qilish uchun moddiy javobgar bo'lish tizimi, turli soliqlar undirib olish va mablag' bilan ta'minlash tizimi orqali amalga oshiriladi.

Moliya tizimi o'z ichiga turli darajadagi byudjetlarni, ijtimoiy, mol-mulk va shaxsiy sug'urta fondlarini, davlatning valyuta zaxiralarini, korxona va firmalar, tijorat va notijorat tuzilmalarining pul fondlarini, boshqa maxsus pul fondlarini oladi.

Korxona va tarmoqlar moliyasi ulardagi takror ishlab chiqarish jarayonida hamda alohida fondlar yaratish yo'li bilan xodimlarning ijtimoiy ehtiyojlariga xizmat qiladi.

Umumdavlat moliyasi davlat byudjetini, ijtimoiy sug'urta fondini hamda davlat mol-mulkiy va shaxsiy sug'urtasi fondini o'z ichiga oladi. Davlat pul mablag'larining asosiy markazlashgan fondi bo'lmish davlat byudjeti moliya tizimining asosiy bo'g'ini bo'lib xizmat qiladi. **Davlat byudjeti** – bu davlat xarajatlari va ularni moliyaviy qoplash manbalarining yillik rejasidir. Davlat daromadlari va xarajatlarining asosiy qismi davlat byudjeti orqali o'tadi. Uning asosiy vazifasi moliyaviy vositalar yordamida iqtisodiyotni samarali rivojlantirish va umumdavlat miqyosidagi ijtimoiy vazifalarni hal qilish uchun sharoit yaratishdir.

Davlat byudjetining ikki tomoni bo'lib, bir tomonida byudjetga kelib tushadigan daromadlar tarkibi va ularning manbalari, ikkinchi tomonida esa asosiy xarajatlarning tarkibi va miqdori o'z ifodasini topadi.

Davlat byudjetining daromadlari va xarajatlari muvozanatda bo'lishini taqozo qiladi. Lekin ko'pchilik hollarda davlat byudjeti xarajatlarining daromadlardan ortiqchaligi kuzatiladi, buning oqibatida byudjet taqchilligi ro'y beradi. Bu holning sabablari ko'p bo'lib, ularning ichida davlatning jamiyat hayotining barcha sohalaridagi rolining uzluksiz o'sib borishi, uning iqtisodiy va ijtimoiy vazifalarining

kengayishi alohida o'rin tutadi. Byudjet taqchilligining o'sishi yoki kamayishi mutlaq miqdorda va uning yalpi ichki mahsulot (YAIM)ga nisbatida aniq namoyon bo'ladi.

O'rnatilgan xalqaro standartlarga ko'ra byudjet taqchilligi YAIMning 5% darajasidan oshmasligi lozim. Byudjet taqchilligi asosan davlat qimmatli qog'ozlarini sotish, nobyudjet fondlari (sug'urta fondi, ishsizlik bo'yicha sug'urtalash fondi, pensiya fondi)dan qarz olish ko'rinishidagi davlatning ichki va tashki qarzlarini hisobiga qoplanadi.

Byudjet taqchilligini moliyalashtirish (qoplash)ning muhim ko'rinishlaridan biri davlat krediti hisoblanadi. **Davlat krediti deganda**, davlat qarz oluvchi yoki kreditor sifatida maydonga tushadigan barcha moliyaviy-iqtisodiy munosabatlar yig'indisi tushuniladi.

Moliyaviy resurslarni davlat tomonidan qarzga olishning asosiy shakli – bu davlat qarz majburiyatlari (zayomlari)ni chiqarish hisoblanadi. Ularni joylashtirish jarayonida davlat aholi, banklar, savdo va sanoat kompaniyalarining vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini jalb qiladi.

Davlat o'z majburiyatlarini nafaqat xususiy sektorda joylashtirishi, balki ularni Markaziy bankda hisobga olishi ham mumkin. Bunda bank muomalaga pulning tovar hajmining ko'payishi bilan bog'liq bo'lmagan qo'shimcha miqdorini chiqaradi. Davlat qarzlarining to'xtovsiz ko'payib borishi, milliy daromadni foiz to'lovlari shaklida, tobora ko'proq qayta taqsimlanishga olib keladi.

Katta byudjet taqchilligi va davlat majburiyatlari bo'yicha foiz to'lovlari o'sish sharoitida, davlat qarzlarini to'lash vaqtini imkon darajada cho'zishga harakat qiladi. Buning uchun turli xil usullardan foydalanish mumkin. Jumladan davlat o'zining qisqa muddatli majburiyatlarini, o'rta va uzoq muddatli zayomlarga almashtiradi. U o'zining qisqa muddatli majburiyatlarini, ancha yuqori foiz bo'yicha yangi, uzoq muddatli zayomlar chiqarish hisobiga ham sotib olish oshsada, davlat sarflari miqyosining o'sishi o'z navbatida soliqlarning o'sishini taqozo qiladi va uning darajasini belgilab beradi.

Soliq stavkasini belgilash bir qator tamoyillarga asoslanadi. mumkin.

Davlat byudjeti daromadlar qismining asosiy manbai bo'lib soliqlar hisoblanadi.

Soliq - bu davlatning o'z vazifalarini amalga oshirishi uchun zarur bo'lgan moliyaviy mablag'larni shakllantirish maqsadida jismoniy va huquqiy shaxslardan byudjetga majburiy to'lovlarni undirish shakli.

Soliq yordamida milliy daromadning tegishli qismi taqsimlanadi va qayta taqsimlanadi.

Milliy iqtisodiyotda soliqlar quyidagi uchta muhim vazifani bajaradi:

- davlat xarajatlarini moliyalashtirish (fiskal vazifasi);
- ijtimoiy tanglikni yumshatish (ijtimoiy vazifasi);
- iqtisodiyotni tartibga solish (tartibga solish vazifasi).

Davlat sarflari soliq tushumlari hisobiga amalga oshiriladi.

1. Nafililik tamoyili – turli shaxslardan, ularning soliqlar hisobiga moliyalashtiriladigan dasturlardan foydalanishi darajasiga qarab turlicha soliq undirilishi kerakligini bildiradi.

Soliq summasining (R) soliq olinadigan summaga (D) nisbatining foizdagi ifodasi soliq stavkasi (R') deyiladi:

$$R' = \frac{R}{D} \times 100\%.$$

2. To'lovga layoqatlilik tamoyili – soliq miqdori soliq to'lovchining boyligi va daromadlari darajasiga mos kelishi zarur. Boshqacha aytganda, soliq solish daromadlarning adolatli taqsimlanishini taqozo qilishi zarur.

3. Adolatlilik tamoyili – daromadlari va hukumat dasturlaridan foydalanish darajasi bo'yicha teng bo'lgan kishilar teng miqdorda soliq to'lashi zarur.

Soliq stavkasi va daromadlar o'rtasidagi nisbatga asoslanib, soliqlar odatda progressiv (o'sib boruvchi), proporsional (mutanosib) va regressiv (kamayib boruvchi) soliqlarga bo'linadi.

1. Daromad hajmi o'sib borishi bilan o'rtacha stavkasi o'sib boruvchi soliqlar **progressiv soliqlar** deyiladi.

2. Daromad hajmi o'sib borishi bilan o'rtacha stavkasi pasayib boruvchi soliqlar **regressiv soliqlar** deyiladi.

3. Daromad hajmi o'sib borishi bilan o'rtacha stavkasi o'zgarishsiz qoluvchi soliqlar **proporsional soliqlar** deyiladi.

Soliqlar amal qilish doirasi (markaziy va mahalliy soliqlar), mahsulot tannarxiga qo'shilish usuli (to'g'ri va egri soliqlar) va iqtisodiy mazmuniga qarab ham turkumlanadi.

Pulning o'z vazifalarini bajarish jarayonidagi bu to'xtovsiz harakati **pul muomalasi** deyiladi.

Mamlakat **pul tizimining** muhim tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

- 1) milliy pul birligi (so'm, dollar, iena, funt sterling, marka va h.k.);
- 2) naqd pul muomalasida qonuniy to'lov vositasi sifatida amal qiluvchi qog'oz, tanga va kredit pullar tizimi;
- 3) pul emissiyasi, ya'ni belgilangan qonuniy tartibda pulni muomalaga chiqarish tizimi;
- 4) pul muomalasini tartibga soluvchi davlat idoralari.

Pul muomalasi naqd va kredit pullar yordamida amalga oshiriladi. Naqd pul muomalasiga bank biletlari va metall tangalar (pul belgilari) xizmat qiladi. Naqd pulsiz hisoblar cheklar, kredit kartochkalari, veksellar, akkreditivlar, to'lov talabnomalari kabilar yordamida amalga oshiriladi. Ularning hammasi **pul agregati** deb yuritiladi. Muomalada mavjud bo'lgan pul massasi ularni (naqd va kredit pullarni) qo'shish yo'li bilan aniqlanadi.

Pul muomalasi o'ziga xos qonunlarga asoslangan holda amalga oshiriladi. Uning qonunlaridan eng muhimi muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini aniqlash va shunga muvofiq muomalaga pul chiqarishdir.

Muomalani ta'minlash uchun zarur bo'lgan pul miqdori quyidagi omillarga bog'liq:

1. Muayyan davr davomida sotilishi va sotib olinishi lozim bo'lgan tovarlar summasiga.
2. Pul birligining aylanish tezligiga.
3. Kreditning rivojlanishiga, puldan to'lov vositasi vazifasidan foydalanishga ham bog'liq.

Boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, muayyan davrda muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori sotishga chiqariladigan tovarlar narxi summasiga to'g'ri mutanosib, pulning aylanish tezligiga teskari mutanosibdir.

Barcha **pul agregatlari** yig'indisi yalpi pul massasi yoki yalpi pul taklifini tashkil qiladi.

Bizning respublikamizda umumiy pul miqdori quyidagi (tarkib)lar asosida hisoblanadi:

M0 – muomaladagi naqd (qog'oz va metall) pullar.

M1 = M0 + aholining joriy hisob varaqalaridagi pul qoldiqlari, korxonalarning hisob varaqalaridagi pul mablag'lari, banklardagi talab qilib olish mumkin bo'lgan pul omonatlari.

$M2 = M1 +$ tijorat banklaridagi muddatli omonatlar va jamg'arma hisob varaqalaridagi pullar, ixtisoslashtirilgan moliyaviy muassasalardagi depozitlar va boshqa aktivlar. Mazkur agregat tarkibiga kiruvchi pul mablag'larini bevosita bir shaxsdan boshqa biriga o'tkazish hamda ayirboshlash bitimlarida foydalanish mumkin emas. Ular asosan jamg'arish vositasi vazifasini bajaradilar.

$M3 = M2 +$ bank sertifikatlari + aniq maqsadli zayom obligatsiyalari + davlat zayom obligatsiyalari + xazina majburiyatlari.

Bundan ko'rinadiki, pul massasining har bir alohida agregati o'zining likvidligi darajasiga ko'ra farqlanadi. **Likvidlik** – bu turli aktivlarning o'z qiymatini yo'qotmasdan (ya'ni eng kam xarajatlar asosida) tezlik bilan naqd pulga aylana olish qobiliyatidir. Pullar (metall tanga va qog'oz pullar) eng yuqori likvidlikka ega bo'ladi. Mijoz o'zi istagan vaqtida olishi mumkin bo'lgan bank hisob varaqalaridagi pul omonatlari ham likvidli hisoblanadi. Pul massasi tarkibiga to'lov vositasi vazifasini bajarish layoqati pastroq bo'lgan aktivlar qo'shib borishi bilan, ularning likvidlik darajasi ham pasayib boradi.

Pul bozori – bu mamlakatdagi pul miqdori hamda foiz stavkasining turli darajalarida pul mablag'lariga bo'lgan talab va pul taklifining o'zaro nisbatini ifodalovchi mexanizm.

Pul taklifi asosan Markaziy bank tomonidan tartibga solinsada, u iqtisodiyotdagi barcha taklifni qamrab ololmaydi.

Tijorat banklari o'z ixtiyorlarida bo'lgan aktivlari hisobiga yangi pullarni hosil qilishlari, ya'ni ularni bank krediti sifatida mijozlariga berishlari mumkin. To'g'ri, ularning bu faoliyatlari Markaziy bank tomonidan o'rnatiluvchi majburiy zaxira me'yorlari orqali cheklanadi. Ya'ni, tijorat banki o'zining joriy xarajatlarini qoplashi hamda mijozlar tomonidan kreditlar qaytarilmasligi xavfining oldini olish maqsadida ma'lum miqdordagi pul mablag'larini zaxira sifatida saqlashi lozim. Aktivlarning qolgan qismi esa muomalaga chiqarilib, u ma'lum muddatdan so'ng yana bankka qaytishi hamda, majburiy zahira me'yorida ortiqcha qismi yana muomalaga chiqarilishi mumkin. To'xtovsiz ravishda takrorlanuvchi bu jarayon pul taklifi multiplikatori yoki bank multiplikatori deyiladi.

Pul taklifi multiplikatori – bu bankdagi pul depozitlari qo'shimcha ravishda o'sgan hajmining majburiy zaxiralar qo'shimcha hajmiga nisbati bo'lib, pul mablag'larining bir birlikka ko'payishi iqtisodiyotdagi pul taklifining qanchaga o'sishini ko'rsatadi:

$$m = \frac{M_s}{R} \quad \text{ёку} \quad m = \frac{1}{r},$$

bu yerda:

m – pul taklifi multiplikatori koeffitsiyenti;

M_s - bankdagi pul depozitlarining qo‘shimcha ravishda o‘sgan hajmi;

R - majburiy zaxiralar qo‘shimcha hajmi;

r – majburiy zaxiraning foizdagi me‘yori.

Kredit bo‘sh turgan pul mablag‘larini ssuda fondi shaklida to‘plash va ularni pulga muhtoj bo‘lib turgan huquqiy va jismoniy shaxslarga ishlab chiqarish va boshqa ehtiyojlari uchun ma‘lum muddatga, foiz to‘lovlari bilan qaytarish shartida qarzga berish munosabatlarini ifodalaydi.

Pul shaklidagi kapital **ssuda kapitali** deyilsa, uning harakati **kreditning mazmunini** tashkil qiladi.

Kredit munosabatlari ikki subyekt o‘rtasida, ya‘ni pul egasi (qarz beruvchi) va qarz oluvchi o‘rtasida yuzaga keladi.

Kredit munosabatlarining obyekti jamiyatda vaqtincha bo‘sh turgan pul mablag‘laridir.

Takror ishlab chiqarish jarayonida tovarlar, iqtisodiy resurslar va pul mablag‘larining doiraviy aylanishi **kredit munosabatlarining** mavjud bo‘lishini taqozo qiladi. Shu bilan birga doiraviy aylanish jarayonida muqarrar suratda vaqtincha bo‘sh turadigan pul mablag‘lari va boshqa pul resurslari kredit mablag‘larining manbaini tashkil qiladi.

Kredit resurslarining **asosiy manbalari** quyidagilardan iborat:

- 1) korxonalarning amortizatsiya ajratmalari;
- 2) mahsulot sotishdan olingan pul tushumlari;
- 3) korxonalarning ishlab chiqarish, fan va texnikani rivojlantirish fondlari, moddiy rag‘batlantirish fondlari;
- 4) korxonalar foydasi. Ular davlat byudjeti va kredit tizimi bilan hisob-kitob qilinguncha, shuningdek uning tegishli qismi korxona ehtiyojlari uchun foydalanguncha bankdagi hisoblarida saqlanadi;
- 5) bankdagi byudjet muassasalari, kasaba uyushmalari va boshqa ijtimoiy tashkilotlarning joriy pul resurslari;
- 6) aholining bo‘sh pul mablag‘lari.

Takror ishlab chiqarish jarayonida vaqtincha bo‘sh pul resurslari hosil bo‘lishi bilan bir vaqtda, iqtisodiyotning ayrim bo‘g‘inlari va sohalarida qo‘shimcha pul mablag‘lariga ehtiyoj paydo bo‘ladi.

Avvalo kredit **qayta taqsimlash vazifasini** bajaradi. Uning yordamida korxonalar, davlat va aholining bo'sh pul mablag'lari ssuda fondi shaklida to'planib, keyin bu mablag'lar kredit mexanizmi orqali iqtisodiyot tarmoqlari ehtiyojlarini hisobga olib qayta taqsimlanadi. Shu orqali kredit ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, kredit pulga tenglashtirilgan to'lov vositalarini (veksel, chek, sertifikat va h.k.) yuzaga chiqarib, ularni **xo'jalik amaliyotiga joriy etish vazifasini** bajaradi.

Uchinchidan, kredit naqd pullar o'rniga kredit pullarni rivojlantirish va pul muomalasini jadallashtirish bilan **muomala xarajatlarini tejash vazifasini** bajaradi.

To'rtinchidan, kredit ssuda fondining harakati (qarz berish va qarzni undirish) orqali **iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish vazifasini** bajaradi.

Beshinchidan, kredit o'z muassasalari orqali iqtisodiy subyektlar faoliyati ustidan **nazorat qilish vazifasini** bajaradi.

Nihoyat, kreditning o'ziga xos vazifasi **iqtisodiyotni tartibga solish** hisoblanadi. Bunda kredit uchun foiz stavkalarini tabaqalashtirish, davlat tomonidan kafolatlar va imtiyozlar berish kabi usullardan foydalaniladi. Kredit bir qator turlarda amalga oshiriladi.

Bank krediti – kreditning asosiy va yetakchi shakli sifatida chiqadi. U pul egalari – banklar va maxsus kredit muassasalari tomonidan qarz oluvchilarga (tadbirkorlar, davlat, uy xo'jaligi sektori) pul ssudalari shaklida beriladi.

Xo'jaliklararo kredit bir korxona (muassasa) tomonidan ikkinchisiga beriladi va ularning kapital qurilish, qishloq xo'jalik sohalaridagi munosabatlariga, shuningdek, ichki xo'jalik hisobi bo'g'inlari bilan munosabatlariga xizmat qiladi.

Tijorat krediti – bu korxonalar, birlashmalar va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning bir-biriga beradigan kreditlaridir. Tijorat krediti, avvalo, to'lovni kechiktirish yo'li bilan tovar shaklida beriladi.

Iste'mol krediti – xususiy shaxslarga, hammadan avvalo, uzoq muddat foydalanadigan iste'mol tovarlari (mebel, avtomobil, televizor va boshqalar) sotib olish uchun ma'lum muddatga beriladi.

Ipoteka krediti – ko'chmas mulklar (yer, bino) hisobiga uzoq muddatli ssudalar shaklida beriladi. Bunday ssudalar berish vositasi, banklar va korxonalar tomonidan chiqariladigan ipoteka obligatsiyalari hisoblanadi.

Davlat krediti – kredit munosabatlarining o‘ziga xos shakli bo‘lib, bunda davlat pul mablag‘lari qarzdiri, aholi va xususiy biznes esa kreditorlari bo‘lib chiqadi. Davlat krediti mablag‘lari manbai bo‘lib, davlat qarz obligatsiyalari xizmat qiladi. Davlat kreditning bunday shaklida, avvalo, davlat byudjeti kamomadini qoplash uchun foydalanadi.

Xalqaro kredit – ssuda kapitalining xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasidagi harakatini namoyish qiladi. Xalqaro kredit tovar yoki pul (valyuta) shaklida beriladi. Kreditor va qarz oluvchilar banklar, xususiy firmalar, davlat, xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar hisoblanadi.

So‘nggi vaqtlarda kreditlashning lizing, faktoring, farfeyting, trast kabi shakllari keng rivojlanib bormoqda.

Lizing – bu kreditning pulsiz shakli bo‘lib, odatda ishlab chiqarish vositalari va boshqa moddiy boyliklarni keyinchalik foydalanuvchilar tomonidan muntazam ravishda haq to‘lab borib, sotib olish sharti bilan uzoq muddatli ijaraga berishdan iborat.

Faktoring – bu boshqa iqtisodiy subyektlarning qarzdorlik bo‘yicha majburiyatlarini sotib olish yoki qayta sotish munosabatlarini anglatadi.

Farfeyting – bu uzoq muddatli faktoring munosabatlari bo‘lib, qarzdorlik bo‘yicha huquqlarni sotib olgan bank ularni odatda 1-5 yil vaqt o‘tgandan so‘ng undirishi mumkin bo‘ladi.

Trast – bu mijozlarning kapitallarini boshqarish bo‘yicha operatsiyalarni bildiradi.

Qarzga (ssudaga) berilgan pul hisobiga olinadigan daromad foiz yoki foizli daromad deyiladi. Shu daromad (foiz)ning qarzga berilgan pul summasiga nisbatining foizda ifodalanish foiz stavkasi yoki foiz normasini tashkil qiladi:

$$r' = \frac{r}{K_{ssuda}} \cdot 100$$

bu yerda:

r' – foiz normasi;

r – foiz summasi;

K_{ssud} – qarzga berilgan pul (kapital) summasi.

Banklar pul mablag‘larini to‘plash, joylashtirish va ularning harakatini tartibga solish bilan shug‘ullanuvchi iqtisodiy muassasadir.

Banklar tizimi odatda ikki bosqichli bo'lib, o'z ichiga **markaziy (emission) bank** va **tijorat (depozitli) banklarning** tarmoq otgan shoxobchalarini oladi.

Davlat banki mamlakat pul-kredit tizimini markazlashgan tartibda boshqaradi va davlatning yagona kredit siyosatini amalga oshiradi.

Davlat banki **Markaziy bank** hisoblanadi. Buning mazmuni shundan iboratki, birinchidan, ko'pchilik mamlakatlarda davlat banki yagona markaziy bankdan iborat bo'lib, u o'tkazadigan siyosat tartiblari yuqori davlat organlari tomonidan o'rnatiladi.

Ikkinchidan, Markaziy bank tijorat banklari va jamg'arma muassasalaridan mablag'larni qabul qilib, ularga kredit beradi. Xususan, shu sababga ko'ra markaziy bank "banklar banki" deyiladi.

Uchinchidan, Markaziy bank faqat foyda olishga intilib faoliyat qilmaydi, davlatning butun iqtisodiyot holatini yaxshilash siyosatini amalga oshiradi va ijtimoiy siyosatini amalga oshirishga ko'maklashadi.

Markaziy bank ko'plab xilma-xil **vazifalarni** bajaradi.

- 1) boshqa bank muassasalarining majburiy zaxiralarini saqlash;
- 2) cheklarni qayd (inkassatsiya) qilish mexanizmini ta'minlash va banklararo hisob-kitoblarni amalga oshirish, ularga kreditlar berish;
- 3) davlatning monetar siyosatini amalga oshirish;
- 4) barcha banklar faoliyatini uyg'unlashtirish va ular ustidan nazoratni amalga oshirish;
- 5) xalqaro valyuta bozorlarida milliy valyutalarni ayirboshlash;
- 6) pul taklifi ustidan nazorat qilish, milliy valyutani muomalaga chiqarish.

Tijorat banklari o'zlarining xo'jalik mavqeiga ko'ra aksionerlik tipidagi muassasalar hisoblanadi. Huquqiy mavqeiga ko'ra, faoliyatning biron bir turiga xizmat ko'rsatuvchi, ixtisoslashgan yoki milliy bank bo'lishi mumkin.

Ixtisoslashgan tijorat banklar – iqtisodiyotning turli sohalarida tijorat tamoyillarida kredit-pul operatsiyalarining muayyan turlarini amalga oshiradi.

Xalq banki - mamlakatda omonat ishlarini tashkil etishni, naqd pulsiz hisob-kitob qilishni va aholi uchun kassa vazifasini amalga oshirishni, aholiga shaxsiy ehtiyojlarga kredit berishni va shu kabi operatsiyalarni ta'minlaydi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki eksport-import operatsiyalarini bevosita amalga oshiruvchi korxona va muassasalarga

kredit beradi, qo'shma korxonalarga kredit berishda qatnashadi, yig'ma valyuta rejasining ijrosini, valyuta resurslaridan tejab foydalanishini nazorat qiladi, shuningdek tashqi iqtisodiy operatsiyalarga oid hisob-kitoblarni tashkil qiladi va amalga oshirishni ta'minlaydi.

Tijorat banklari tizimida tor ixtisoslashishi bo'yicha investitsion va ipoteka banklarni ajratib ko'rsatish lozim.

Investitsion banklar – maxsus kredit muassasalari bo'lib, obligatsiya hamda qarz majburiyatlari boshqa turlarini chiqarish yo'li bilan uzoq muddatli ssuda kapitalini jalb qiladi va ularni mijozlar (asosan davlat va tadbirkorlar) ga taqdim qiladi.

Investitsion kompaniyalar o'zlarining qimmatli qog'ozlarini chiqarish yo'li bilan huquqiy investorlar pul resurslarini to'playdi va ularni korxona (milliy va chet el)lar aksiya va obligatsiyalariga joylashtiradi. Bunday kompaniyalar to'liq investorlar manfaatini ifodalaydi va ularning asosiy maqsadi qo'yilgan kapital hisobiga foyda olish hisoblanadi.

Ipoteka banklar – bu ko'chmas mulk (yer va inshoot) hisobiga uzoq muddatli ssuda berishga ixtisoslashgan kredit muassasalar. Ipoteka bankning resurslari o'zlarining ipoteka obligatsiyalari hisobiga shakllanadi. Olingan ssudadan uy-joy va boshqa inshootlar qurish, korxonalarining ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish uchun foydalaniladi.

Savollar:

1. Moliya munosabatlari qanday munosabatlar?
2. Moliya qanday vazifalarni bajaradi?
3. Pul resurslari va uning manbalari nimalardan iborat?
4. Davlat byudjetining kamomadi va uning sababi nimadan iborat?
5. Davlat byudjetining kamomadini kamaytirish yo'llari nimalardan iborat?
6. Moliya tizimi nima?
7. Kredit munosabatlarning mohiyati va vazifalari sanab o'ting.
8. Davlat qarzi nima?
9. Soliq yuki nima?
10. Davlatning moliyaviy siyosati nimadan iborat?
11. Qat'iy belgilangan zaxira normasi nima?
12. Pul massasining miqdori nimaga bog'liq?

13. MB hisob stavkasini kamaytirish natijasida qanday holat yuzaga keladi?

14. Pul taklifi deganda nimani tushunasiz?

15. “Qimmatbaho” pullar siyosatining mohiyati nimani anglatadi?

16. “Ochiq bozordagi operatsiya” atamasi deganda nimani tushunasiz?

17. Monetar siyosat qanday siyosat?

18. Hisob stavkasining oshishi nimaga olib keladi?

19. Pul bozorida muvozanat nimaga teng?

20. Kredit nima?

21. Kredit qanday shart asosida beriladi?

22. Olingan kreditga to‘lanadigan foiz nima?

23. Kredit tizimi nima?

24. Bank foydasi nima?

25. Hisob-kitob stavkasi nimani ifodalaydi?

Topshiriqlar:

1. 100000 so‘mlik mahsulot ishlab chiqarilgan va sotilgan. Undan 20000 so‘m ish haqi, 8000 so‘m ijtimoiy sug‘urta, 6000 so‘m qoplash fondi, 20000 so‘m amortizatsiya fondiga ajratilgan. Foyda qancha bo‘lgan. (javob: 18000 so‘m.)

2. Quyidagilarning to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri ekanligini aniqlang:

– davlat qarzlarini aholining qo‘lida bo‘lgan barcha obligatsiyalarning summasi hisoblanadi;

– davlat yillik byudjetining kamomadi davlat byudjetining daromadlari bilan xarajatlari o‘rtasidagi farqqa teng;

– Loffer egri chizig‘i soliq miqdorini kamayishi bilan soliq miqdori tushumining ko‘payishini ifodalaydi;

– davlat qarzi davlat byudjetida yillar davomida yig‘ilib qolgan kamomadlarning umumiy summasiga teng;

– davlat byudjetining kamomadi davlatning daromadlari oshganda vujudga keladi;

– agarda mamlakat fuqarolarining barchasi bir xil soliq to‘laganda adolatli bo‘lardi;

– byudjet «kamomadsizligi» mamlakat iqtisodiyotining sog‘lomligidan dalolat beradi;

– byudjet kamomadi obligatsiyalar chiqarish va soliq miqdorini oshirish bilan bartaraf etiladi;

– progressiv soliq ishlab chiqarish samaradorligini oshirishni rag‘batlantiradi;

– tashqi qarzning oshishi mamlakatning obro‘cini tushiradi;

– kamomadning o‘ssishi sof eksport miqdoriga bog‘liq emas;

– mamlakatda soliqning vazifalaridan biri ijtimoiy sohani rivojlantirish hisoblanadi.

3. Quyidagilarning qaysi biri davlat byudjetining daromadlari va xarajatlari qismiga kiradi:

– davlat xavfsizligidan keladigan daromad;

– QQS-qo‘shilgan qiymat solig‘i;

– davlat qarzlarini to‘lash;

– atrof muhitni muhofaza qilishga ketayotgan xarajatlar;

– aksiz solig‘i;

– ma‘muriy boshqarish xarajatlari;

– daromad solig‘i;

– nafaqa, yordam pullari, sog‘liqni saqlashga sarflanadigan xarajatlar;

– tashqi iqtisodiy faoliyatdan keladigan daromadlar;

– ijtimoiy to‘lovlar;

– chet davlatlarga beriladigan yordam va qarzlar.

4. YaMM to‘la bandlik sharoitida 30 mlrd. dollar bo‘lgan. Haqiqiy YaMMning hajmi 25 mlrd. dollar. YaMM hajmining 15% soliqlarga sarflangan. Tovarlar va xizmatlarni sotib olish uchun davlat 4 mlrd. dollar sarflandi.

a) davlat byudjeti bunda qanday holda bo‘ladi: (kamomadlimi yoki ortiqchami)

b) to‘la bandlilik sharoitida davlat byudjetining qoldig‘i (saldo) qanday o‘zgaradi;

5. Davlat aholidan 1 yilga 4% stavkasi bilan 10 mln. dollar qarz oldi:

a) davlat yilning oxirida qarzning qanchasini qaytarib beradi;

b) agarda yillik inflyatsiya sur‘ati 3%ni tashkil etsa, inflyatsiyani hisobga olgan holda qarz miqdori va foiz miqdori qancha bo‘ladi;

6. Siz mahalliy hokimiyatlarga qanday prinsip asosida soliq solishni va uni qaysi sohalarga sarflashni tavsiya etgan bo‘lar edingiz:

– ko‘p bolali oilalarga yordam;

- ippodrom qurilishi;
- tayanch ma'lumotni olish;
- kam daromadlilarga yordam berish;
- sog'liqni sog'lash tizimiga;
- oliy ma'lumot olishga;
- yong'inning oldini olish tizimiga;
- kuchuklarni sayr ettirish uchun maydonchalar qurishga;
- yangi bozorni qurishga;
- yangi park qurilishiga;
- qariyalar uyidagilarni ta'minlashga;
- bolalar maydonini jihozlashga.

7. Iqtisodiy turg'unlik sharoitida byudjet kamomadli bo'ladi. Byudjet kamomadini to'latishda yangi pullarni emissiya qilish yoki aholidan qarz olishning qaysi biri ko'proq samara beradi va nima uchun?

8. Davlat qarzlarini qoplash va qaytadan moliyalashtirish o'rtasida qanday farq mavjud?

9. Davlatning tashqi va ichki qarzlarini qoplash qanday oqibatlarga olib keladi? Davlat qarzlari to'xtovsiz oshib borganda davlat xonavayron bo'lishi mumkinmi?

10. Davlat byudjetini balans holga keltirish mumkin bo'lgan 3 xil variantini ko'rib chiqing: yillik balanslashtirish; davriy balanslashtirish; funksiyali moliyalashtirish konsepsiyasi. Ular o'rtasidagi farqni ko'rsating. Ularning qaysi birini qo'llash maqsadga muvofiq?

11. Quyidagi qaysi soliq olish sxemasini siz soliqdan bo'yin tovlash yoki maqsadga muvofiq bo'lgan soliq miqdori deb hisoblaysiz?

–tadbirkor hisobotda o'zining korxonasidagi ish haqi miqdorini to'la ko'rsatmaydi;

–o'g'il ota-onasi uyiga to'liq merosga ega bo'lish maqsadida ro'yxatda turadi;

–import qilayotgan subyekt bojxonada olib kelayotgan tovarlarini hujjatlarini pasaytirish uchun birovdan qarz oladi;

–tadbirkor foydasining bir qismini xayriya ishlariga sarflaydi. Bu qism soliqdan ozod qilingan-mi? «Soliq teshigi» deganda nimani tushunasiz? O'zbekiston Respublikasining Soliq Kodeksida «Soliq teshigi» ko'zda tutiladimi?

12. Qanday guruhlar soliq yukini boshqalarga yuklash imkoniyatiga egalar: yo‘llanma ishchilar; o‘zlari ishlariga ish haqi belgilaydiganlar (advokatlar, vrachlar). Ular soliq yukini kimga yuklaydilar?

13. Muvozanatni ta‘minlashga bo‘lgan harakat fiskal tizimning amal qilishi uchun yetarli bo‘ladi deb hisoblash mumkinmi? Diskretsiya fiskal siyosatni amalga oshirish shartmi?

14. Bitimlar uchun mo‘ljallangan har bir dollar tovarlar va xizmatlarni xarid qilish uchun o‘rtacha bir yilda 4 marta aylanadi deb, faraz qilamiz. Nominal YaMM 2000 mlrd. dollarga teng. Aktivlar tomonidan pulga bo‘lgan talab 120 mlrd. dollarga teng. Pulga bo‘lgan umumiy talab miqdori qanchaga teng?

15. Quyidagilarning to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri ekanligini aniqlang:

– MBning asosiy vazifasi pul massasiga ta‘sir etadigan bank zaxiralari miqdorini nazorat qilishdan iborat;

– hisob stavkasi tijorat banklarining yirik mulkdorlarga qarzga beradigan foiz miqdori;

– yuqori miqdordagi foiz stavkasi investorlarning daromadlarini ko‘paytirishni rag‘batlantiradi;

– MB pul massasi hajmi hamda berilayotgan ssuda bank zaxiralari miqdorini tartibga solish yordamida nazorat qilinadi;

– MB ochiq bozorda qimmatli qog‘ozlarni xarid qilish bilan aktivlar summasini kamaytiradi va bank majburiyatlari summasini oshiradi;

– MB davlatning qimmatli qog‘ozlarini xarid qilganda, bank zaxiralari kamayadi;

– ochiq bozordagi operatsiyalar, MB da pul massasidan foydalanilganda uni nazorat qilishning vositasi bo‘lib xizmat qiladi;

– bitimlar uchun bo‘lgan pulga talab NYaMM hajmi bir maromda bo‘lganda kamayadi;

– pul taklifi oshganda yalpi taklif egri chizig‘ini o‘ng tarafga suradi;

– iste‘mol xarajatlarining o‘zgarishi foiz miqdoriga nisbatan investitsiya miqdorining o‘zgarishiga ko‘proq bog‘liq bo‘ladi;

– har qanday vaqt oralig‘ida pulning bankka kelib tushishi, undan chiqib ketayotgan pul miqdoriga nisbatan ko‘proq bo‘lishi kerak;

16. Quyidagilardan pul massasi tarkibiga kiradiganlarini aniqlang:

1) sizning qo‘lingizdagi metall pullar (tangalar);

2) omonat kassasidagi muddatli qo‘yilmalar;

3) qo‘lingizdagi banknotlar;

4) davlat obligatsiyalari;

5) bankdagi joriy raqam.

Ulardan qaysi biri pul agregatlariga (M1 va M2) kiradi?

17. Quyidagilarda kreditning qanday shaklidan foydalaniladi:

- oilaning uy olish uchun olgan krediti;
- davlat byudjeti kamomadini qoplash uchun obligatsiyalarning ishlab chiqarilishi;
- XVF dan kredit olish;
- uyni garovga qo'yish;
- uzoq muddatda to'lash sharti bilan Avtomobil zavodiga avtomobil dvigatellarini xarid qilish uchun berilgan qarz;
- tadbirkorlarning "Tadbirkorbank" dan olgan krediti;
- "Toshkentnonmahsulotlari" XJdan "O'zbektelekom" XJning aksiyalarining xaridi;
- Parij klubidan olingan qarz;
- oilaning muzlatkich sotib olishi;
- oilaning bolalarni o'qishi uchun bankdan bir yilga olgan qarzi;
- London klubidan olingan qarz;
- "O'zbekgaz"ning "O'zbektelekom" XJ ning aksiyalari xaridi.

18. Taniqli iqtisodchilar bir yildan so'ng mamlakatdagi iqtisodiy ahvolni quyidagi holda: $S=10+0,7V$; $I=50$ mlrd. dollar; $G=100$ mlrd. dollar. bo'ladi deb taxmin qilmoqdalar. Kelgusi yilda mo'ljallanayotgan YaMM darajasini aniqlang.

19. Tijorat banklarining majburiy zaxira normasi omonatlarning 20% ni tashkil qiladi. Tijorat bankida №1 omonat miqdori 100000 dollarga ko'paygan deb hisoblasak:

a) 1 - raqamli bank o'zining beradigan ssuda miqdorini qancha oshirishi mumkin?

b) shu summani X subyekt A firmadan tovar va xizmatlarni xarid qilish uchun olgan. A firma bu pulni 2 - bankka o'tkazgan. 2 - bank qancha miqdorda ssuda bera oladi?

d) bank tizimi qancha miqdordagi pul summasiga ega?

20. MBning quyidagi chora tadbirlari pul taklifiga qanday ta'sir o'tkazadi?

- MB davlatning qimmatli qog'ozlarini 50 mln. so'm miqdorida sotadi;
- MB hisob stavkasini pasaytiradi;
- MB majburiy zaxira normasini pasaytiradi;

- MB davlatning qimmatli qogʻozlarini 50 mln. soʻm miqdorida xarid qiladi;
- MB hisob stavkasini oshiradi;
- MB majburiy zaxira normasini oshiradi.

Testlar:

1. Moliya tizimining mazmuni:

- a) barcha pul massasining muomalada boʻlishi;
- b) pul resurslarining vujudga kelishi va undan foydalanish tizimi, kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni taʼminlash;
- d) MB da saqlanilayotgan pul mablagʻlari;
- e) aholi omonatlari.

2. Davlat byudjetining kamomadli boʻlishi:

- a) pul emissiyasi tufayli;
- b) muomalada pul mablagʻlarining yetishmasligi;
- d) soliq darajasining yuqori boʻlishi;
- e) ijtimoiy ishlab chiqarishda xarajatlarning yuqori ekanligi va hajmining pasayib ketishi.

3. Davlat byudjetining xarajatlar qismini aniqlang:

- a) daromad soliqlari;
- b) aksiz toʻlovlari;
- d) moliya mudofaa xarajatlari;
- e) boshqa davlatlarning yordamlari.

4. Soliq stavkasining oshishi:

- a) investitsiyaning oshishiga;
- b) ish kuchi taklifining oshishiga;
- d) kishilarning ixtiyoridagi daromadlarning oshishiga;
- e) javoblar notoʻgʻri.

5. Avtomobilni sotishda olinadigan 60% soliq qanday soliq turi-ga kiradi?

- a) toʻgʻri soliq;
- b) egri soliq;
- d) daromad soligʻi;
- e) foydadan toʻlanadigan soliq.

6. Davlatning xarajatlarini tartibga solish va soliqlar bilan bogʻliq boʻlgan siyosat qanday siyosat hisoblanadi:

- a) pul miqdori nazariyasiga asoslangan siyosat;
- b) monetar siyosat;

- d) fiskal siyosat;
- e) daromadlarni taqsimlash siyosati.

7. Davlat qarzi bu:

- a) davlat xarajatlari;
- b) byudjet kamomadi;
- d) byudjet kamomadi – byudjetdagi ortiqcha mablag‘lar;
- e) mudofaa xarajatlari.

8. Davlat qarzi qanday iqtisodiy aloqalarga olib keladi:

- a) milliy iqtisodiyotning ishlab chiqarish imkoniyatlarini qisqartiradi;
- b) aholi turmush darajasi pasayadi;
- d) jamiyat a‘zolari o‘rtasida milliy boylik qaytadan taqsimlanadi;
- e) Yalpi milliy xarajat ko‘payadi.

9. Quyidagilardan qaysi biri moliya bozorining tarkibiy qismi hisoblanadi?

- a) qarz majburiyatlari bozori;
- b) kapital bozori;
- d) qimmatli qog‘ozlar bozori;
- e) yuqoridagilarning barchasi.

10. Moliya bozorining qaysi turida qo‘yilgan puldan daromad olish huquqi sotilmaydi va sotib olinmaydi?

- a) kapital bozorida;
- b) ssuda kapitali bozorida;
- d) qarz majburiyatlari bozorida;
- e) qimmatli qog‘ozlar bozorida.

11. Qaysi bozorda broker va dillerlar vositachilik qiladi?

- a) qarz majburiyatlari bozorida;
- b) ishlab chiqarish vositalari bozorida;
- d) qimmatli qog‘ozlar bozorida;
- e) ishchi kuchi bozorida.

12. Moliyaviy munosabatlarning subyektlari:

- a) barcha turdagi korxonalar;
- b) aholining keng qatlami;
- d) davlat tashkilotlari va muassasalari;
- e) chet ellik jismoniy va huquqiy shaxslar.

13. Naqd pul muomalasi nima bilan ta‘minlanadi?

- a) cheklar;
- b) bank biletlari va metall tangalar;
- d) kredit kartochokalari;

e) veksellar va akkreditivlar.

14. Qaysi daromad turi xodimlar mehnatining natijasiga bog'liq?

- a) ish haqi;
- b) dividend;
- d) foiz;
- e) renta.

15. Pul taklifi bu-:

- a) aholi va tadbirkorlarning ma'lum vaqtda o'z ixtiyorlarida bo'lishini xohlaydigan pul;
- b) MB tomonidan bozorda taklif qilingan pul miqdori;
- d) depozitlardagi pul miqdori;
- e) davlat qarzlarining aholiga to'lanishi.

16. "Qimmatbaho" pullar siyosatining mohiyati:

- a) pul taklifining ko'payishi;
- b) investitsiya xarajatlarining o'sishi;
- d) MB tomonidan obligatsiyalarni xarid qilish, rezerv normasining pasayishi, hisob miqdorining pasayishi;
- e) MB tomonidan obligatsiyalarning sotilishi, rezerv normasining oshishi, hisob miqdorining oshishi.

17. "Ochiq bozordagi operatsiya" atamasi deganda:

- a) tadbirkorlarga tijorat banklari tomonidan beriladigan kredit tushuniladi;
- b) MB tomonidan tijorat banklariga beriladigan qarz;
- d) bandlik va inflyatsiyaning o'zgarishiga qaratilgan MB operatsiyasi;
- e) MBning qimmatli qog'ozlarni sotish va xarid qilish bilan bog'liq bo'lgan operatsiya.

18. Monetar siyosat bu-:

- a) pul taklifi va foiz miqdoriga asoslangan siyosat;
- b) taklif o'zining talabini keltirib chiqaradi degan nazariya;
- d) talab o'zining taklifini keltirib chiqaradi degan nazariya;
- e) kishilar yalpi farovonlikka erishish uchun qarorlar qabul qiladilar degan nazariya.

19. Davlat obligatsiyalar chiqardi. Bu operatsiya kreditning qanday turiga kiradi?

- a) iste'molchilar;
- b) tijorat;

- d) davlat;
- e) bank.

20. Majburiy rezerv normasi 100% bo'lganda pul multiplikatorining miqdori:

- a) 0;
- b) 1;
- d) 10;
- e) 100 bo'ladi.

21. Kredit nima?

- a) ortiqcha to'plangan pul;
- b) qarz berish;
- d) qarz olish;
- e) muayyan muddatga, ma'lum bir foiz hisobiga qarz berish.

22. Siz 100 ming so'm pulni bankdan yiliga 200% to'lash sharti bilan 2 yilga kredit oldingiz. Kredit muddati tugashi bilan bankka qancha qaytarishingiz kerak?

- a) 200 ming
- b) 400ming
- d) 500ming
- e) 800ming

23. Kredit qanday shart asosida beriladi?

- a) kredit berish vaqti, haq to'lash va qaytarish sharti bilan;
- b) foiz bilan vaqtida qaytarish;
- d) foydadan haq to'lash;
- e) chegaralanmagan vaqtda qaytarish.

24. Olingan kreditga to'lanadigan foiz nima?

- a) bank xizmatlari tannarxi;
- b) bank xizmatchilari ishchi kuchining bahosi;
- d) kreditga beriladigan pulning qiymati;
- e) ma'lum vaqtga olingan pul uchun to'lanadigan haq.

25. Kredit tizimi nima?

- a) pullarning banklarda jamg'arilishi;
- b) banklardagi pullarning xalq xo'jaligi tarmoqlariga foydalanish uchun taqsimlanishi;
- d) banklar tomonidan foydalanish uchun beriladigan pullar ustidan nazorat qilish;
- e) moliya - kredit muassasalarining majmuasi.

26. Bank foydasi nima?

- a) depozitivlar bo'yicha foizlar;
- b) kredit bo'yicha foizlar;
- d) kredit bo'yicha to'lanadigan foizlar bilan depozitivlar o'rtasidagi farq;
- e) xarajat va daromad o'rtasidagi farq.

3- mavzu. Investitsiya va investitsion siyosat. Ishchi kuchi bandligi va mehnat bozori

1. Iste'mol va jamg'arma va ularga ta'sir etuvchi omillar.
2. Investitsiyaning mazmuni, turlari va manbalari.
3. Mehnat bozori. Ishsizlik va uning turlari, oqibatlari. Ouken qonuni.

Asosiy atama va tushunchalar:

Iste'mol fondi va iste'mol sarflari. Foiz stavkasi – investitsion munosabatlar sifatida. Iste'mol va jamg'arma hajmiga ta'sir etuvchi omillar. Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi nisbat.

Investitsiyalarning mazmuni. Investitsiyaning vazifalari. Investitsiya manbalari va tuzilishi. Investitsiyaning turlari.

Ishchi kuchi va uning bandligi. Mehnat bozori. Ishsizlik va uning turlari. A.Ouken qonuni. Ishsizlik va inflyatsiyaning o'zaro bog'liqligi.

Mavzuning maqsadi:

1. Iste'mol fondi va iste'mol sarflarini aniqlash;
2. Iste'mol va jamg'arma hajmiga ta'sir etuvchi omillarni o'rganib chiqish;
3. Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi nisbatni aniqlay olish;
4. Investitsiya to'g'risida tushunchaga ega bo'lish va uning vazifalarini ko'rsatish;
5. Investitsiyaning manbalarini va turlarini ajratib berish;
6. Ishchi kuchi va uning bandligi to'g'risida tushunchaga ega bo'lish;
7. Ishsizlik va inflyatsiyaning o'zaro bog'liqligini aniqlab berish.

Ma'ruza

Milliy iqtisodiyotda yangidan vujudga keltirilgan qiymat, ya'ni milliy daromad iste'mol va jamg'arish maqsadlarida sarflanadi. Keng ma'noda iste'mol jamiyat iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish jarayonida ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlardan foydalanishni bildiradi. Bunda umumli va shaxsiy iste'mol farqlanadi.

Umumli iste'mol bevosita ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bo'lib, ishlab chiqarish vositalari va inson ishchi kuchining iste'mol qilinishini, ya'ni ulardan ishlab chiqarish maqsadida foydalanish jarayonini anglatadi.

Shaxsiy iste'mol ishlab chiqarish sohasidan tashqarida ro'y berib, bunda iste'mol buyumlaridan bevosita foydalaniladi.

Iste'mol jarayonida turli xil moddiy va ma'naviy ne'matlardan foydalaniladi. Iste'mol qilinadigan ne'mat turiga bog'liq ravishda moddiy hamda nomoddiy ne'mat va xizmatlarni iste'mol qilish farqlanadi.

Alohida shaxsning o'z ixtiyorida bo'lgan ne'matlarni iste'mol qilishi yakka tartibdagi iste'molga, jamiyat a'zolari turli guruhlarining ne'matlardan birgalikda foydalanishi jamoa bo'lib iste'mol qilishga kiradi.

Milliy daromadning jamiyat a'zolarining moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirishga sarflanuvchi qismi **iste'mol fondi** deb ataladi. Iste'mol fondi butun aholining shaxsiy iste'molini, aholiga ijtimoiy xizmat qiladigan muassasalardagi, shuningdek, ilmiy muassasalar va boshqarishdagi barcha sarflarni o'z ichiga oladi.

Iste'mol sarflari – bu aholi joriy daromadlarining tirikchilik ne'matlari va xizmatlar uchun ishlatiladigan qismi.

Jamg'arma – bu aholi, korxona (firma) va davlat joriy daromadlarining kelajakdagi ehtiyojlarini qondirish va daromad olish maqsadlarida to'planib borishi. Uning hajmi barcha xo'jaliklar daromadidan iste'mol sarflarini ayirib tashlash yo'li bilan aniqlanadi. Daromad tarkibida iste'mol sarflari ulushi qanchalik yuqori bo'lsa, jamg'arma hajmi shunchalik kam bo'ladi.

Jamg'arma – bu muddat jihatidan kechiktirilgan iste'molni anglatadi. Shu bilan birga joriy davrda amalga oshirilgan jamg'arma joriy iste'molning chegirilgan qismidir, chunki jamg'arma aholi va korxonalar ixtiyordagi daromadning iste'molga sarflanmagan qismi hisoblanadi:

$$Y = C + S,$$

bu yerda:

Y – barcha xo‘jaliklar ixtiyoridagi daromad;

C – iste‘mol miqdori;

S – jamg‘arma miqdori.

Shu sababli daromad tarkibidagi iste‘mol sarflari va jamg‘arma nisbatining o‘zgarishi bir qator, ba‘zan qarama-qarshi oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Birinchidan, daromadlarning qandaydir qismini jamg‘armaga qo‘yish oqibatida u tovarlarda bo‘lgan talabda o‘z aksini topmaydi. Jamg‘arma, yuqorida ta’kidlanganidek, daromadlarning ma’lum bir qismini iste‘mol qilishdan chegirib qo‘yishni bildirib, natijada iste‘mol sarflari hajmi barcha ishlab chiqarilgan mahsulot va xizmatlarni sotib olish uchun etarli bo‘lmay qoladi. **Ikkinchidan**, jamg‘arma talabning yetishmasligiga olib kelmasligi ham mumkin, chunki jamg‘arilgan mablag‘lar tadbirkorlar tomonidan investitsion maqsadlarda ishlatiladi. Bu jamg‘arma keltirib chiqaradigan iste‘mol sarflaridagi har qanday yetishmaslikni to‘ldiradi.

Uchinchidan, korxonalar ham o‘zining barcha mahsulotini pirovard iste‘molchilarga sotishni ko‘zda tutmaydi, balki uning bir qismidan o‘z ishlab chiqarishida foydalanishi mumkin. Iste‘mol va jamg‘arma darajasini aniqlab beruvchi asosiy omil **milliy daromad** hisoblanadi. Lekin milliy daromad tarkibida to‘g‘ri soliqlar ham mavjud bo‘ladi. Shu sababli soliqlar to‘langandan keyin **aholi qo‘lida qoladigan daromad** iste‘mol sarflari va shaxsiy jamg‘arma yig‘indisiga teng bo‘ladi. Iste‘mol va shaxsiy jamg‘armaning darajasi bevosita soliqlar to‘langandan keyingi qolgan daromad bilan aniqlanadi. Bu daromadni biz tahlil chog‘ida **ixtiyordagi** yoki **sof daromad** deb ataymiz. Demak bu daromad iste‘molning ham, jamg‘armaning ham umumiy omili hisoblanadi. Chunki jamg‘arma daromadning iste‘mol qilinmaydigan qismi hisoblansa, soliqlar to‘langandan keyingi daromad shaxsiy jamg‘armani aniqlab beradigan asosiy omil bo‘lib chiqadi.

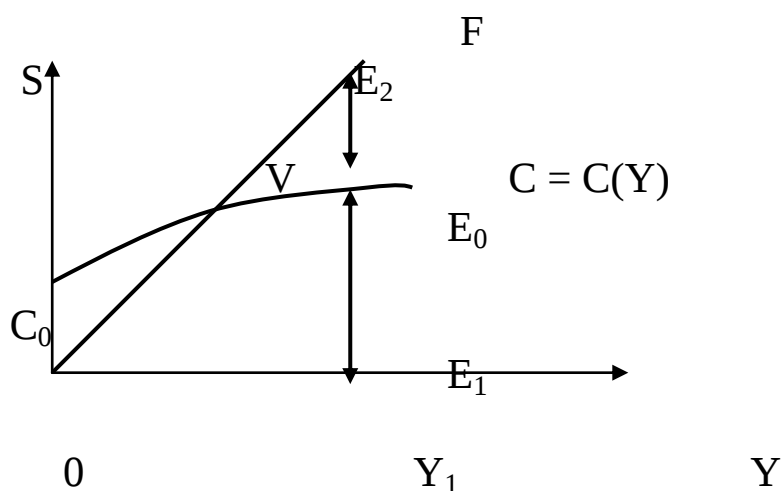
Iste‘mol va jamg‘arma hajmi hamda unga ta’sir ko‘rsatuvchi omilar o‘rtasidagi bog‘liqlik **iste‘mol va jamg‘arma funksiyasi** deyiladi. Bu funksiyalarni bayon etishda klassik iqtisodchilar va keynschilarning nuqtayi nazarlari farqlanadi. Klassik iqtisodchilarning fikriga ko‘ra, kishilar o‘z mablag‘larini qo‘shimcha daromad keltirgan taqdirda

jamg'armaga yo'naltirishga harakat qiladilar. Shunga ko'ra, banklarning real foiz stavkasi qanchalik yuqori bo'lsa, ularning jamg'armaga qiziqishlari shu qadar kuchli bo'ladi, ya'ni jamg'arma real foiz stavkasining o'sib boruvchi funksiyasi hisoblanadi. Aholi daromadlari iste'mol va jamg'arma mablag'larining yig'indisidan iborat ekan, real foiz stavkasining o'sishi bilan iste'mol kamayib, pasayishi bilan esa ko'payib boradi. Boshqacha aytganda, klassik iqtisodchilar fikriga ko'ra iste'mol **real foiz stavkasining pasayib boruvchi funksiyasi** hisoblanadi.

J.M.Keyns klassik iqtisodchilarning bu fikrlariga qarshi chiqib, uy xo'jaliklarining iste'mol sarflari real foiz stavkasiga u qadar bog'liq emasligini, kishilar uchun hamma vaqt joriy iste'molning kelgusidagi iste'moldan afzalligini ta'kidlaydi. U iste'mol sarflari darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omil sifatida uy xo'jaliklarining joriy daromadlarini ko'rsatadi. Demak, Keynes fikriga ko'ra, iste'mol **uy xo'jaliklari joriy daromadlarining o'sib boruvchi funksiyasi** hisoblanadi:

$$C = f(Y).$$

Iste'mol funksiyasini grafik ko'rinishida ham tasvirlash mumkin (4-chizma). Bunda tik o'qqa iste'mol sarflari, yotiq o'qqa esa aholi ixtiyoridagi daromad miqdori joylashtiriladi.

4-chizma. Iste'mol funksiyasining grafikdagi tasviri

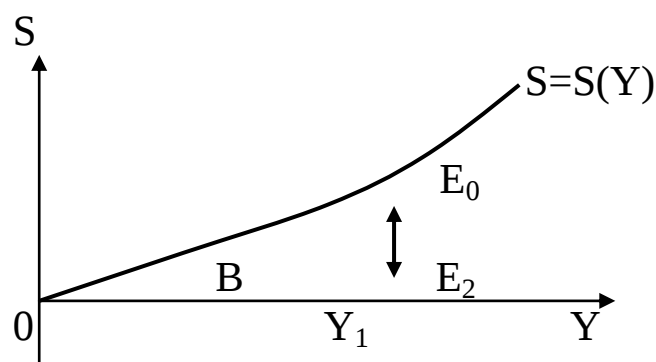
Har ikkala o'q o'rtasidan 45° ostida o'tuvchi $0F$ to'g'ri chiziq iste'mol sarflari va ixtiyordagi (sof) daromadning miqdoran tengligini

ifodalaydi. OY o'qidagi har qanday daromad miqdorini ifodalovchi ushbu chiziqda joylashgan nuqta OS o'qning tegishli miqdordagi iste'mol sarfiga teng bo'ladi. Boshqacha aytganda, uy xo'jaligi sof daromadning barcha hajmini to'liq iste'molga sarflaydi. Biroq, bunday tenglik amalda doimo ham ro'y beravermaydi. Iste'mol sarflari miqdori ba'zida joriy sof daromadlar miqdoridan past bo'lishi, ba'zida esa oshib ketishi ham mumkin. Shuning uchun iste'mol egri chizig'i S sof daromad OF chizig'iga mos tushmay, unga nisbatan ma'lum darajada og'adi. Har ikkala chiziqning o'zaro kesishgan V nuqtasi «**0 darajadagi jamg'arma**»ni anglatadi. Bu nuqtaning chap tomonida iste'mol sarflari daromad miqdoridan yuqori bo'lib, bu **manfiy jamg'arma** deb ataladi.

Shuni ham ta'kidlash lozimki, real hayotda iste'molning ma'lum qismi daromad hajmiga bog'liq bo'lmaydi. Iqtisodiy adabiyotlarda iste'mol sarflarining bu darajasi **avtonom** (ya'ni, joriy sof daromaddan mustaqil) **holdagi iste'mol darajasi** deyiladi. Bizning grafigimizda bu daraja S_0 nuqtadan boshlanadi.

Chizmadagi V nuqtaning o'ng tomoni esa **ijobiy (musbat ishorali) jamg'arma** deb ataladi. Aynan V nuqtada aholi daromadlari va sarflarining muvozanatiga erishiladi. Daromad miqdori oshib borgan sari bu muvozanat buzilib, jamg'arma miqdori ortib boradi. Chizmadagi daromadning Y_1 darajasida iste'mol miqdori E_1E_0 kesmadan, jamg'arma miqdori esa E_0E_2 kesmadan iborat bo'ladi.

Jamg'arma funksiyasining grafikdagi tasviri bir oz o'zgacha ko'rinishda bo'ladi (5-chizma).

5-chizma. Jamg'arma funksiyasining grafikdagi tasviri

Chizmadan ko'rinadiki, jamg'arma funksiyasining grafikdagi tasviri iste'mol funksiyasi tasvirining aksi sifatida namoyon bo'ladi. Bu

grafikda ham V nuqta 0 darajadagi jamg'arishni, 0Y yotiq chizig'ining 0 darajadan pastki qismi manfiy jamg'arishni, yuqori qismi esa ijobiy (musbat) jamg'arishni anglatadi. E_0E_2 kesma sof daromadning Y_1 darajasidagi jamg'arma miqdorini ko'rsatadi.

Iste'mol va jamg'arma hajmiga daromaddan tashqari yana bir qator obyektiv va subyektiv omillar ta'sir ko'rsatadi. Obyektiv omillar alohida iste'molchining ixtiyoriga, idrokiga bog'liq bo'lmagan omillardan iborat bo'lib, ulardan asosiylari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- barcha xo'jaliklar tomonidan jamg'arilgan mol-mulk darajasi;
- narxlar darajasi;
- real foiz stavkalari;
- iste'molchining qarzдорligi darajasi;
- iste'molchilarni soliqqa tortish darajasi.

Subyektiv omillar asosan iste'molchining o'ziga, uning ruhiyati va bozordagi hatti-harakatiga bog'liq bo'ladi. Bu omillar qatoriga iste'mol va jamg'arishga bo'lgan moyillik, kelgusidagi narx, pul daromadlari, soliq, tovarlar mavjudligi darajasining o'zgarishiga nisbatan munosabatni kiritish mumkin.

Subyektiv omillar ta'sirida iste'mol va jamg'arma darajasining o'zgarishini shartli ma'lumotlar asosida tuzilgan quyidagi jadval orqali ko'rib chiqamiz.

1-jadval

Iste'mol va jamg'arma darajasi, mlrd. so'm (shartli raqamlar asosida)

Yillar	Daromad darajasi (Y)	Iste'mol (C)	Jamg'arma (S)	Iste'molga o'rtacha moyillik (S : Y)	Jamg'arishga o'rtacha moyillik (S : Y)	Iste'molga keyingi qo'shilgan moyillik ($\Delta S : \Delta Y$)	Jamg'arishga keyingi qo'shilgan moyillik ($\Delta S : \Delta Y$)
2010	1500	1300	200	0,87	0,13	-	-
2015	1800	1500	300	0,83	0,17	0,67	0,33
2018	2200	1700	500	0,77	0,23	0,50	0,50

Jadvaldan ko'rinadiki, yillar davomida sof daromad hajmi oshib borishi bilan uning iste'mol va jamg'armaga sarflanishi o'rtasidagi nisbat o'zgarib bormoqda. Iste'molchilarning daromadlari qanchalik o'sib borgan sari ularning jamg'armaga bo'lgan moyilliklari shunchalik

oshib boradi. Buni iste'mol va jamg'armaga bo'lgan o'rtacha va keyingi qo'shilgan moyillik ko'rsatkichlari orqali ham kuzatish mumkin.

Aholi daromadining iste'molga sarflanadigan ulushi iste'molga o'rtacha moyillik ($IO'M$) deyiladi va quyidagicha aniqlanadi:

$$IO'M = \frac{\text{Istemol sarflari xajmi}}{\text{Sof daromad xajmi}} = \frac{C}{Y}$$

Aholi daromadining jamg'armaga ketadigan ulushi esa jamg'armaga o'rtacha moyillik ($JO'M$) deyiladi:

$$JO'M = \frac{\text{Jamg'arma xajmi}}{\text{Sof daromad xajmi}} = \frac{S}{Y}$$

Bizning misolimizda (1-jadval) yillar davomida daromad hajmi oshib borishi bilan $IO'M$ pasayib, $JO'M$ esa o'sib bormoqda. Shunisi ahamiyatliki, iste'molga va jamg'armaga o'rtacha moyillik ko'rsatkichlari iste'mol va jamg'armaning daromaddagi ulushini anglatar ekan, ulardan birining qandaydir miqdorga o'zgarishi boshqa birining ham teskari yo'nalishda xuddi shunday miqdorga o'zgarishiga olib keladi. Qisqacha aytganda, $IO'M + JO'M = 1,0$ bo'ladi.

Shuningdek, iste'mol yoki jamg'armaga keyingi qo'shilgan moyillik ko'rsatkichi ham ahamiyatlidir. Bu ko'rsatkich iste'molchi daromadining navbatdagi o'zgarishi uning iste'mol va jamg'armaga nisbatan munosabati qanday o'zgarishini aks ettiradi. Daromad hajmining o'zgarishi natijasida iste'mol sarflari hajmining o'zgarishi darajasi iste'molga keyingi qo'shilgan moyillik (IQM) deyiladi, yoki

$$IQM = \frac{\text{Istemoldagi o'zgarish}}{\text{Sof daromaddagi o'zgarish}}$$

Daromad hajmining o'zgarishi natijasida jamg'arma hajmining o'zgarishi darajasi jamg'armaga keyingi qo'shilgan moyillik (JQM) deyiladi, ya'ni:

$$JQM = \frac{\text{Jamg'armadagi o'zgarish}}{\text{Sof daromaddagi o'zgarish}} = \frac{\Delta S}{\Delta Y}$$

Demak, sof daromadning o'sgan qismi ham yo iste'molga, yoki jamg'armaga sarflanadi. Bu sarflangan qismlar o'rtasidagi nisbat

o'zgargan taqdirda ham ularning umumiy yig'indisi 1ga teng bo'ladi, ya'ni:

$$\frac{\Delta C}{\Delta Y} + \frac{\Delta S}{\Delta Y} = 1,0.$$

Iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi, tadbirkorlik faoliyatining samarali amalga oshishida jamg'arish jarayonlarining ahamiyati beqiyosdir. Shunga ko'ra, jamg'arishning mohiyati, uning omillari va samaradorligi ko'rsatkichlarini alohida ko'rib chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Jamg'arish iqtisodiyotdagi Yalpi sarflarning tarkibiy qismlaridan biri hisoblanib, investitsion tavsifdagi tovarlarga talab darajasini belgilab beradi. Investitsiyalar jamg'arishning amalda namoyon bo'lish shakli bo'lganligi sababli dastlab tahlilni jamg'arishning mohiyati, omillari va samaradorligini nazariy jihatdan asoslash bilan boshlaymiz.

Jamg'arish deb, milliy daromadning bir qismi asosiy va aylanma kapitallarni, shuningdek, ehtiyot zaxiralarini ko'paytirish uchun sarflanishiga aytiladi.

Ishlab chiqarish va noishlab chiqarish maqsadidagi jamg'arish bir-biridan farqlanadi. Jamg'arilgan mablag'larning moddiy ishlab chiqarish sohasining asosiy kapitallarini va aylanma mablag'larini kengaytirishga ketadigan qismi ishlab chiqarish sohasidagi jamg'arish summasini hosil qiladi. Ishlab chiqarish sohasidagi jamg'arish iqtisodiy o'sishning muhim omilidir.

Ijtimoiy-madaniy sohadagi jamg'arish (noishlab chiqarish jamg'arishi) uy-joy fondini, kasalxonalar, o'quv muassasalari, madaniyat, sog'liqni saqlash, sport muassasalari, ya'ni nomoddiy ishlab chiqarish tarmoqlarini kengaytirish, rekonstruksiyalash, yangilashga sarflanadi. Noishlab chiqarish sohasini kengaytirish ham ishlab chiqarishni rivojlantirishning zarur shartidir.

Jamg'arish summasi, uning hajmi va tarkibi takror ishlab chiqarish sur'atlarini belgilab beradigan hal qiluvchi omillardir. **Jamg'arish normasi** bevosita jamg'arish summasining butun milliy daromad hajmiga nisbati bilan aniqlanadi:

$$JN = (JS / MD) \times 100\%,$$

bunda: JN - jamg'arish normasi;

JS - jamg'arish summasi;

MD - milliy daromad.

Jamg'arish normasining ham o'z chegarasi bo'lib, uni oshirish iqtisodiy jihatdan samarasiz bo'lib chiqishi va salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Masalan, uning haddan tashqari ortishi natijasida investitsion sarflar samaradorligi pasayib ketishi mumkin, chunki kapital mablag'lar hajmi bilan qurilish tashkilotlarining quvvatlari, materiallar va uskunalar yetkazib berish imkoniyatlari, infratuzilmaning rivojlanishi o'rtasida nomutanosiblik paydo bo'ladi. Oqibatda iqtisodiy o'sish pasayib ketish tamoyiliga ega bo'ladi.

Investitsiyalar – asosiy va aylanma kapitalni qayta tiklash va ko'paytirishga, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishga qilingan sarflarning pul shaklidagi ko'rinishidir. U pul mablag'lari, bank kreditlari, aksiya va boshqa qimmatli qog'ozlar ko'rinishida amalga oshiriladi. Pul mablag'lari ko'rinishidagi investitsiya **nominal investitsiya**, ana shu pul mablag'lariga sotib olish mumkin bo'lgan investitsion resurslar **real investitsiya** deyiladi.

Investitsiyalarni ro'yobga chiqarish bo'yicha amaliy harakatlar - investitsion faoliyat, investitsiyalarni amalga oshiruvchi shaxs - **investor** deyiladi.

Investitsiyalarning manbalaridan biri bo'lib aholi keng qatlamlarining jamg'armalari hisoblanadi.

Investitsiya faoliyati quyidagi manbalar hisobiga amalga oshirilishi mumkin:

- investorlarning o'z moliyaviy resurslari (foйда, amortizatsiya ajratmalari, pul jamg'armalari va h.k.);
- qarz olingan moliyaviy mablag'lar (obligatsiya zayomlari, bank kreditlari);
- jalb qilingan moliyaviy mablag'lar (aksiyalarni sotishdan olingan mablag'lar, jismoniy va huquqiy shaxslarning pay va boshqa to'lovlari);
- davlat byudjeti mablag'lari;
- chet elliklar mablag'lari.

Investitsiyalarga sarflar darajasini ikkita asosiy omil belgilab beradi:

- 1) investitsiya sarflaridan kutilayotgan foyda normasi;
- 2) foiz stavkasi.

Investitsiyalarga qilinadigan sarflarning harakatlantiruvchi motivi **foyda** hisoblanadi. Tadbirkorlar ishlab chiqarish vositalarini qachonki ular foyda keltiradigan bo'lsa, sotib oladilar.

Investitsiyalar darajasini belgilaydigan ikkinchi omil **foizning real stavkasi** hisoblanadi. **Foiz stavkasi bu** – real asosiy kapitalni sotib olish uchun zarur bo‘lgan, band qilingan pul kapitaliga korxona to‘lashi lozim bo‘lgan pul miqdori hisoblanadi.

Investitsiya darajasiga kutilayotgan sof foyda normasi va foiz stavkasidan tashqari boshqa quyidagi omillar ham ta’sir ko‘rsatadi:

- 1) mashina va uskunalarni xarid qilish, ishlatish va ularga xizmat ko‘rsatish xarajatlari;
- 2) tadbirkorlardan olinadigan soliq miqdori;
- 3) texnologik o‘zgarishlar.

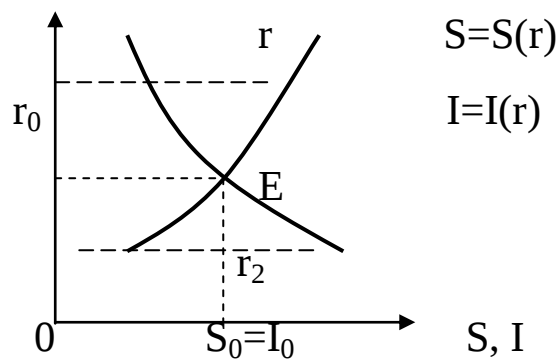
Shunga ham e’tibor qaratish lozimki, yalpi sarflar tarkibining investitsiya sarflariga oid qismi **yalpi xususiy ichki investitsiyalar** deb yuritiladi. Shunga ko‘ra yalpi va sof investitsiyalarni ham bir-biridan farqlash zarur.

Yalpi investitsiyalar joriy yil davomida iste’mol qilingan asosiy kapitalni qoplashga mo‘ljallangan (amortizatsiya) hamda iqtisodiyotdagi kapital hajmiga har qanday sof qo‘shimchalardan iborat barcha investitsion tovarlarni ishlab chiqarishni o‘z ichiga oladi. Sof investitsiyalar esa joriy yil davomida qo‘shimcha ravishda jalb qilingan investitsion tovarlardan iborat. Boshqacha aytsak, sof investitsiya yalpi investitsiya bilan amortizatsiya ajratmalarining ayirmasiga teng. Sof investitsiya asosiy va aylanma kapitalning o‘rishini ta’minlaydi.

Jamg‘arma va investitsiya o‘rtasidagi makroiqtisodiy muvozanatga erishish barqaror iqtisodiy o‘rishning sharti hisoblanadi. Biroq, bu muvozanatga erishish doimo oson kechavermaydi. Bunga sabab investitsiya darajasi hamda jamg‘arma darajasining boshqa-boshqa jarayon va holatlarga bog‘liqligi hisoblanadi.

Investitsiya va jamg‘arma o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash borasida bir qator nazariy qarashlar farqlanadi. Bu borada eng avvalo klassik iqtisodchilarning qarashlarini ko‘rib chiqamiz.

Klassik iqtisodchilar nuqtayi nazaridagi eng markaziy holat – bu ular tomonidan foiz stavkasining ham investitsiyaning, ham jamg‘armaning funksiyasi sifatida qaralishi hisoblanadi (6-chizma).

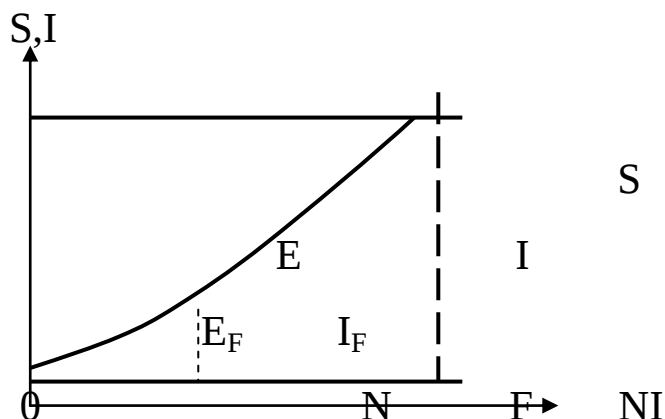

6-chizma. Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatning klassik modeli

Chizmadan ko'rinadiki, klassik modelni tuzishda tik o'q bo'yicha real foiz stavkasi, yotiq o'q bo'yicha esa jamg'arma va investitsiya hajmi ko'rsatkichlari joylashtirilgan. Investitsiya va foiz stavkasi o'rtasida teskari funksional bog'liqlik mavjud: foiz stavkasi qanchalik yuqori bo'lsa, investitsiya hajmi shu qadar past bo'ladi va aksincha. Jamg'arma esa to'g'ri, o'suvchi funksional bog'liqlikka ega, ya'ni foiz stavkasining yuqori bo'lishi jamg'arma darajasining ham yuqori bo'lishiga olib keladi. Iqtisodiyotdagi investitsiya va jamg'arma hajmlari o'rtasida muvozanat (E nuqta)ga erishish uchun foiz stavkasining r_0 darajasi ta'minlanishi lozim. Foiz stavkasi darajasining muvozanat darajasidan chetlanishi (r_1 – past va r_2 – yuqori bo'lgan holatlar) investitsiya va jamg'arma hajmi o'rtasidagi muvozanatning buzilishiga olib keladi. Foiz stavkasining r_1 darajasida investorlar uchun qulay narxlarning vujudga kelishi investitsion resurslarga bo'lgan talabni oshiradi, biroq bunday darajada jamg'arma uchun rag'bat pasayib ketadi. Natijada investitsion resurslar taqchilligi paydo bo'ladi. r_2 darajada esa barcha subyektlar uchun jamg'armaning nafliligi oshadi, biroq bunday foiz darajasida barcha investorlar ham o'z faoliyatining foydaliligini ta'minlay olmaydilar. Natijada jamg'armaning ahamiyatli qismi investitsiyalarga aylana olmaydi.

Keynschilarning investitsiya va jamg'arma o'rtasidagi muvozanat modeli o'z tuzilishiga ko'ra klassik modeldan farq qiladi. Bunda eng markaziy nuqta – J.M.Keyns tomonidan jamg'arma foiz stavkasining emas, balki daromadning funksiyasi deb qaralishi hisoblanadi: $S = S(Y)$. Investitsiya esa, klassik modeldagi singari, foiz stavkasining funksiyasi deb olinadi: $I = I(r)$. Ya'ni, keynscha konsepsiyaning asosida jamg'arish

va investitsiya darajalarining boshqa-boshqa omillar ta'sirida o'zgarishi yotadi. Keynscha modelning mohiyatini 7 - chizma orqali izohlash mumkin.

7-chizma. Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatning keynscha modeli

Chizmadan ko'rinadiki, grafik ko'rsatkichlarining joylashuvi ham klassik modeldan farq qiladi. Tik o'qda jamg'arma (S) va investitsiya (I) darajasi, yotiq o'qda esa milliy daromad darajasi (NI) joylashgan. Iqtisodiyotdagi jamg'arma darajasi milliy daromad hajmiga bog'liq holda o'zgaradi. Milliy daromad hajmi amalda investitsiya darajasiga ham ta'sir ko'rsatsada, mazkur modelda uni milliy daromadga bog'liq bo'lmagan, ya'ni avtonom holda beriladi.

Grafikda investitsiya va jamg'arma egri chiziqlari E nuqtada kesishadi. Agar iqtisodiyotdagi to'la bandlik holatiga milliy daromadning F darajasida erishiladi, deb tasavvur qilsak, u holda bu darajada investitsiya va jamg'arma muvozanatini (E_F nuqta) ta'minlash uchun investitsiya I_F darajada bo'lishiga erishish lozim bo'ladi. Biroq, Keyns talqiniga ko'ra, investitsiya va jamg'arma darajasining muvozanati to'la bandlik bo'lmagan sharoitda ham ta'minlanishi mumkin: grafikdagi milliy daromadning N hajmida aynan shu holatga (E nuqta) erishiladi.

Investitsiya va jamg'arma darajalari muvozanatining klassik va keynscha modellari o'rtasidagi farq quyidagilar orqali namoyon bo'ladi: **birinchidan**, klassik modelda bu muvozanat ro'y berishi uchun iqtisodiyotning doimiy ravishda to'la bandlik holatida bo'lishi taqozo etiladi. Keynscha modelda esa, yuqorida ko'rib chiqilganidek, bu muvozanatga to'la bandlik bo'lmagan holatda ham erishish mumkin; **ikkinchidan**, klassik modelda narx mexanizmi juda harakatchan bo'ladi. Keynscha modelda narxning bunday moslashuvchanligi inkor etiladi;

uchinchidan, yuqorida ta'kidlanganidek, klassik modelda jamg'arma foiz stavkasining funksiyasi sifatida, keynscha modelda esa daromad funksiyasi sifatida qaraladi.

Demak, yuqoridagilardan ko'rinadiki, jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatning keynscha modeli klassik modelga nisbatan asoslangan, real hayot, ya'ni iqtisodiyotning to'la bandligi mavjud bo'lmagan holatga nisbatan ham tatbiq etilib, takomillashtirilgan model hisoblanadi. Shunga ko'ra, biz ham makrodarajadagi boshqa muammolarni ko'rib chiqish va tahlil qilishda asosan ushbu modeldan foydalanamiz.

Ishchi kuchi – bu insonning aqliy va jismoniy qobiliyatlarining yig'indisi bo'lib, jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi hisoblanadi. Jamiyatning milliy mahsuloti hisobiga ishlab chiqarishning moddiy-ashyoviy omillarigina emas, balki shaxsiy omili, ya'ni ishchi kuchi ham takror ishlab chiqariladi.

Ishchi kuchini takror hosil qilish yoki uni takror ishlab chiqarish deganda eng avvalo o'zining aqliy va jismoniy kuch-quvvatini ishlatib, charchagan ishchining qobiliyatini qayta tiklashi, ya'ni uning ovqatlanishi, kiyinishi, dam olishi va madaniy hordiq chiqarishi tushuniladi. Bu esa ishchi uchun oila, uy-joy va boshqa shart-sharoitlar yaratilishi bilan bog'liqdir. Bundan tashqari ishchi va xizmatchilarning hozirgi avlodi ma'lum vaqt o'tishi bilan qariydi. Ularning o'rinlarini bosadigan o'rinbosarlar ham tayyorlanishi lozim bo'ladi. Buning uchun esa ishchining oilasi, bola-chaqasi bo'lishi lozim, ularning o'sib-ulg'ayishi, o'qishi, zamon talabiga javob beradigan ishchi kuchi sifatida kamol topishi uchun ham shart-sharoit bo'lishi zarur.

Ishchi kuchini takror hosil qilish jarayonini tadqiq etish uning miqdoriy va sifat jihatlarini ajratishni taqozo etadi. Ishchi kuchining miqdori mamlakat aholisining mehnat faoliyatiga layoqatli bo'lgan qismi orqali ifodalanib, u ishchi kuchi resurslari deb ham ataladi. Insonning ishchi kuchi resurslari tarkibiga kiritilishining asosiy mezon bo'lib uning yoshi va mehnatga bo'lgan qobiliyati hisoblanadi. Odatda ishchi kuchi resurslari tarkibiga 16 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan erkaklar, 16 yoshdan 55 yoshgacha bo'lgan ayollar kiritiladi. Lekin ijtimoiy ishlab chiqarish va boshqa cohalarda band bo'lgan pensionerlar ham ishlashi mumkin.

Ishchi kuchi resurslarining faol va potensial qismi farqlanadi. Ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lgan shaxslar ishchi kuchi

resurslarining faol qismi hisoblansa, ishlab chiqarishdan ajralgan holda o'qiyotganlar va vaqtinchalik uy xo'jaligida band bo'lganlar potensial qismi hisoblanadi.

Ishchi kuchi resurslarining soni va sifati mamlakat aholisining soni hamda jinsi va yoshi jihatidan tarkibi bilan belgilanadi. Bular esa o'z navbatida aholining tabiiy harakatlanishiga bog'liq bo'ladi.

Aholining tabiiy harakatlanishi, uni takror ishlab chiqarish xususiyati ko'pgina holatlar bilan mamlakatning industrial taraqqiyoti va urbanizatsiya darajasi, ijtimoiy shart-sharoitlar, madaniyat va maishiy turmush an'analari, aniq tarixiy omillar bilan belgilanadi.

Ular jumlasiga demografiya omilini hisobga olgan holda uy-joy sharoitlarini yaxshilash, bolalarga nafaqalar berish, ularni bolalar muassasalari bilan ta'minlash, homiladorlik va bola tug'ilgandan keyingi ta'tillarni uzaytirish, oilani mustahkamlash, shuningdek, jamoada ma'naviy muhitni yaxshilash kiradi.

Mamlakatdagi ishchi kuchi resurslari miqdoriga aholining tabiiy o'sishidan tashqari ishchi kuchi migratsiyasi ham ta'sir qiladi. Ishchi kuchi migratsiyasi murakkab jarayon bo'lib, turli omillar ta'siri ostida (masalan, ish haqi darajasidagi o'zgarishlar, ishsizlik va h.k.) ishchi kuchining bir hududdan boshqa bir hududga ko'chib o'tishini bildiradi. Migratsiya ikki darajada, ya'ni mamlakat ichida va xalqaro darajada ro'y berishi mumkin. Bir mamlakat ichida ro'y bergan migratsiya **ichki migratsiya** deb atalib, u quyidagi shakllarda bo'lishi mumkin:

1) **tugal migratsiya** – aholining doimiy yashash joyini o'zgartirishi bilan bog'liq migratsiya;

2) **tebranuvchi migratsiya** – ishchi kuchining bir hududdan boshqa hududga muntazam davriy ravishda qatnab ishlashi bilan bog'lik migratsiya;

3) **mavsumiy migratsiya** – mavsumiy ish faoliyati bilan bog'liq migratsiya;

4) **tasodifiy migratsiya** – ishchi kuchining ba'zi hollarda boshqa hududlarga borib kelishi bilan bog'liq migratsiya.

Ishchi kuchi migratsiyasi shunchaki ro'y bermay, uning negizida ma'lum ijtimoiy-iqtisodiy sabablar yotadi. Ishchi kuchi migratsiyasining iqtisodiy vazifasi sifatida mamlakat bo'ylab mehnat resurslari samarali taqsimlanishini ta'minlash, ishchi kuchiga bo'lgan talab va taklif nisbatini muvofiqlashtirish hisoblanadi. Bu vazifaning amalga oshishi natijasida ishchi kuchidan foydalanish samaradorligi oshadi.

Ishchi kuchi migratsiyasining ijtimoiy vazifasi aholi turmush darajasini oshirish, inson omilining ijtimoiy hayotdagi roli va mavqeini yanada yuksaltirishdan iborat.

Ishchi kuchini takror hosil qilish, ularning to'la va samarali ish bilan band bo'lish muammosini ham o'z ichiga oladi. Ish bilan to'la band bo'lishni mutlaq ma'noda tushunmaslik kerak. Birinchidan, ishsizlikning ma'lum darajasi iqtisodiyot uchun me'yordagi hol hisoblanadi. Ikkinchidan, ish bilan to'la band bo'lish mehnatga layoqatli barcha kishilar albatta umumlashgan (davlat va jamoa korxonalarida) ishlab chiqarishga jalb etilishi zarurligini anglatmaydi. Ularning bir qismi o'zini oilada xizmat ko'rsatishga, bolalar tarbiyasiga, shuningdek, xususiy korxonalar va shaxsiy yordamchi xo'jalikda mehnat qilishga, yakka tartibdagi mehnat faoliyati bilan shug'ullanishga bag'ishlashi mumkin. Uchinchidan, ish bilan to'la band bo'lish uning samaradorligi bilan, mehnat resurslaridan g'oyat oqilona foydalanish bilan qo'shib olib borilishi kerak.

Ishchi kuchi bozori – bu xo'jalik faoliyati jarayonida “ishchi kuchi” tovari egalari va uning asosiy iste'molchilari – davlat va tadbirkorlar o'rtasida mehnat sharoitlari va unga haq to'lash miqdorlari, ishchilarning malaka darajasi, ular tomonidan bajarilayotgan ishlarning hajmi, intensivligi va mas'uliyat darajasi bo'yicha tarkib topuvchi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning murakkab tizimi.

Ishchi kuchining qiymati nafaqat ishchining shaxsiy ehtiyojlarini qondirish, balki ishchi kuchini takror ishlab chiqarish hamda uning sifatini oshirish jarayonlarini etarli darajada ta'minlash uchun zarur bo'lgan barcha hayotiy ne'matlarning jami qiymatini o'z ichiga oladi. Ishchi kuchi tovarining nafliligi uning kapital egasining foyda olishga bo'lgan ehtiyojini qondirish layoqati orqali namoyon bo'ladi.

Ishchi kuchi bozori o'zining maxsus tovari – ishchi kuchi xususiyatlaridan kelib chiqqan holda o'ziga xos o'rin tutadi. Ishchi kuchining bu bozordagi harakati esa bir qator ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlarga ega bo'ladi.

Birinchidan, ishchi kuchi bozori ikki mustaqil subyekt – kapital egasi va ishchi kuchi egasi manfaatlarining o'zaro to'qnashish munosabatlari hisoblanadi. Ularni bozorga o'zaro qarama-qarshi istak va maqsadlar yetaklaydi, ya'ni ularning biri ishchi kuchini sotishni istasa, boshqa biri uni xarid qilishni istaydi. Ular o'rtasidagi savdo bitimi ishchi kuchi egasining o'zi bo'yicha emas, balki u mehnat qilish layoqati,

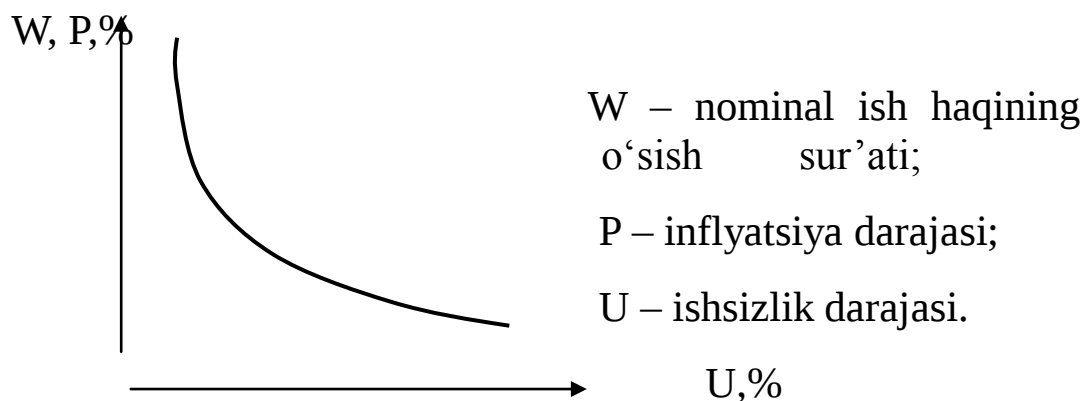
undan foydalanish shartlari va davomiyligi bo'yicha boradi. Bitim natijasi bo'lib kapital egasi tomonidan sotib olingan ishchi kuchi evaziga to'lanadigan ish haqi miqdori hisoblanadi.

Ikkinchidan, boshqa har qanday tovar bozorlarida bo'lgani singari, ishchi kuchi bozorida ham ishchilar o'rtasida bo'sh ishchi o'rnini egallash borasida raqobat kurashi vujudga keladi.

Uchinchidan, ishchi kuchi bozori ishchi kuchi Yalpi taklifining unga bo'lgan Yalpi talabdan doimiy ravishda ko'proq bo'lishi tendensiyasi bilan tavsiflanadi. Bu esa bozorda ishchilar band bo'lmagan qismi (ishsizlar)ning paydo bo'lishiga olib keladi.

To'rtinchidan, bozor iqtisodiyotining siklli rivojlanishi odatda inflyatsiya va ishsizlik bilan birga boradi. Bu ikkala jarayon o'rtasida ma'lum o'zaro bog'liqlik mavjud bo'lib, u pirovardida ishchilar ommasi hayot darajasining ahamiyatli darajada pasayib ketishi (narxlarning oshishi, ish haqining qisqarishi, to'lovga qodir talabning pasayishi va h.k.) orqali namoyon bo'ladi. Muayyan iqtisodiy sharoitlarda ishchi kuchi bozoridagi umumiy holat inflyatsiyaning o'sishi uchun asosiy sabab bo'lishi ham, yoki, aksincha, uning o'sishiga to'sqinlik qilishi ham mumkin. Mehnatga layoqatli aholi umumiy sonida ishsizlarning ulushi qanchalik oz bo'lsa, narxlarning inflyatsiya ta'siri ostidagi o'sish sur'atlari shunchalik yuqori bo'ladi. Ingliz iqtisodchisi A.Fillips ishsizlik va inflyatsiyaning o'sishi o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatib berib, bu bog'liqlikni ifodalovchi egri chiziq Fillips egri chizig'i deb nom oldi (8-chizma). Unga ko'ra, inflyatsiya darajasini 1%ga pasaytirish uchun ishsizlikni 2% ga o'stirish lozim bo'ladi.

Ishsizlik va inflyatsiya darajasidagi nisbatni tartibga solishda davlatning iqtisodiy siyosati asosiy rol o'ynaydi. Davlat ish bilan bandlik darajasi, ishlab chiqarish hajmi va ish haqi darajasi o'rtasidagi oqilona nisbatni ta'minlash orqali nafaqat ishsizlik va inflyatsiya darajasini nazorat qilishi, balki ularning iqtisodiyot rivojlanishi va aholi turmush darajasiga salbiy ta'sirining oldini olishi ham lozim.

8-chizma. Fillips egri chizig'i

Shunday qilib, ishchi kuchi bozori bozor xo'jaligi tizimida etakchi o'rin tutib, uni yuqori darajada tashkil etmasdan turib iqtisodiyotning samarali amal qilishiga erishib bo'lmaydi.

Mehnatga layoqatli bo'lib, ishlashni xohlagan, lekin ish bilan ta'minlanmaganlar ishsizlar deyiladi. Namoyon bo'lish xususiyati va vujudga kelish sabablariga ko'ra ishsizlik friksion, tarkibiy, siklik, institutsional, texnologik, regional, yashirin va turg'un ishsizlik turlariga bo'linadi.

Bir ishdan bo'shab yangi ishga joylashgunga qadar bo'lgan davrdagi ishsizlik **friksion (oraliq) ishsizlik** deyiladi.

Yangi kasb va mutaxassislikni o'zlashtirib yoki boshqa joyga ko'chib o'tib, yangi ishga joylashgunga qadar bo'lgan ishsizlik tarkibiy ishsizlik deb ataladi. Friksion va tarkibiy ishsizlik birgalikda ishsizlikning tabiiy darajasini tashkil qiladi.

Siklik ishsizlik – iqtisodiy siklning inqiroz fazasi bilan bog'liq bo'lib, u ishlab chiqarishning pasayishi va Yalpi talabning qisqarishi natijasida vujudga keladi.

Institutsional ishsizlik ishchi kuchi bozori infratuzilmasi, ya'ni ishchi kuchini ish bilan ta'minlashga xizmat ko'rsatuvchi muassasalarning etarli darajada rivojlanmaganligi yoki samarali faoliyat ko'rsatmasligi natijasida paydo bo'ladi. Uni ham tabiiy ishsizlik tarkibiga kiritish mumkin.

Texnologik ishsizlik ishlab chiqarish jarayoniga texnologik usullarning kirib kelishi bilan bog'liq bo'ladi..

Hududiy ishsizlik muayyan hududdagi tarixiy, demografik, madaniy, milliy va ijtimoiy-ruhiy xususiyatdagi bir qator kompleks omillar ta'siri ostida ishchi kuchi talabi va taklifi o'rtasidagi nomutanosiblik natijasi hisoblanadi.

Yashirin ishsizlik uchun ish kuni yoki ish haftasi davomida to'liq band bo'lmalik xos.

Turg'un ishsizlik mehnatga layoqatli aholining ish joyini yo'qotgan, ishsizlik bo'yicha nafaqa olish huquqidan mahrum bo'lgan va faol mehnat faoliyatiga hech qanday qiziqishi bo'lmagan qismini qamrab oladi.

«To'liq bandlilik» sharoitidagi ishsizlik darajasi ishsizlikning tabiiy darajasi deb ham ataladi. Ishsizlikning tabiiy darajasi bilan bog'liq bo'lgan milliy ishlab chiqarishning real hajmi, iqtisodiyotning ishlab chiqarish salohiyatini ko'rsatadi.

«Ishsizlikning tabiiy darajasi» tushunchasi ma'lum bir aniqliklar kiritishni talab qiladi.

Birinchidan, bu tushuncha iqtisodiyot har doim ishsizlikni tabiiy darajasida amal qilishi va shu orqali o'zining ishlab chiqarish imkoniyatini ro'yobga chiqarishini bildirmaydi. Chunki, ko'pincha ishsizlik darajasi tabiiy darajadan ortiq, ayrim hollarda, masalan, ish vaqtidan ortiqcha ishlash va o'rindoshlik ishlarida band bo'lish natijasida tabiiy darajadan past ham bo'lishi mumkin.

Ikkinchidan, ishsizlikning tabiiy darajasi o'z-o'zicha doimiy miqdor hisoblanishi shart emas, u tarkibiy o'zgarishlar (qonunlar va jamiyat urfodatlaridagi o'zgarishlar) oqibatida o'zgarib turishi mumkin. Masalan, AQSHda ishsizlikning tabiiy darajasi dastlab XX asr 60-yillarining o'rtalarida 4,5% deb belgilangan bo'lsa, 70-yillarning boshiga kelib 5,5%, 80-yillarning boshida esa 6% gacha o'sdi.

Ishsizlik darajasi ishsizlar sonining ishchi kuchi tarkibidagi foizi sifatida hisoblanadi.

$$\text{Ishsizlik darajasi} = \frac{\text{Ishsizlar soni}}{\text{Ishchi kuchi soni}} \times 100\%.$$

Ishsizlik darajasini baholash bilan birga uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini ham hisobga olish zarur bo'ladi. Chunki ishsizlikning o'zi haddan tashqari yuqori darajasi bilan katta iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlarni keltirib chiqaradi.

Ishsizlikning iqtisodiy oqibatlari ishlab chiqarilmagan mahsulot bilan taqqoslanib baholanadi. Iqtisodiyot ishlashni xohlagan va ishlay oladigan barcha uchun etarli miqdorda ish joylarini yaratish holatiga ega bo'lmasa mahsulot ishlab chiqarish potensial imkoniyatining bir qismi yo'qotiladi.

Iqtisodiy adabiyotlarda bu yo‘qotish Yalpi ichki mahsulot (YAIM) hajmining orqada qolishi sifatida aniqlanadi hamda u haqiqiy YAIMning potensial YAIMdan kam bo‘lgan hajmi sifatida ko‘rinadi. Ishsizlik darajasi qanchalik yuqori bo‘lsa, YAIM hajmining orqada qolishi shunchalik katta bo‘ladi.

Makroiqtisodiyot sohasidagi taniqli tadqiqotchi A.Ouken ishsizlik darajasi va YAIM hajmining orqada qolishi o‘rtasidagi nisbatini matematik ifodalab beradi. **Bu nisbat iqtisodchilar orasida Ouken qonuni sifatida tanilgan bo‘lib, agar ishsizlikning haqiqiy darajasi uning tabiiy darajasidan bir foizga ortiq bo‘lsa, YAIM hajmining orqada qolishi 2,5% ni tashkil qilishini ko‘rsatadi.**

Ayrim hollarda milliy mahsulotning haqiqiy hajmi potensial hajmidan ortib ketishi ham mumkin. Bunday hol ishsizlik darajasi tabiiy darajadan ham past bo‘lgan davrlarda ro‘y beradi. Ishlab chiqarishga ishchilarning qo‘shimcha smenalarini jalb qilish, kapital uskunalaridan o‘rnatilgan normativdan yuqori darajada foydalanish, ish vaqtidan ortiqcha ishlash va o‘rindosh ishlarda band bo‘lish kabilar buning asosiy sabablaridir.

Savollar:

1. Iste‘mol deganda nimani tushunasiz?
2. Jamg‘arma deganda nimani tushunasiz?
3. Iste‘mol va jamg‘arma hajmiga qanday omillar ta‘sir ko‘rsatadi?
4. Investitsiya deganda nimani tushunasiz?
5. Investitsiya qanday vazifalarni amalga oshiradi?
6. Investitsiyaning qanday turlarini bilasiz?
6. Iste‘molga bo‘lgan o‘rtacha va chegaraviy moyillik deganda nima-ni tushinasiz?
7. Jamg‘arishga bo‘lgan o‘rtacha va chegaraviy moyillik deganda nima-ni tushunasiz?
8. To‘liq bandlilik nima?
9. Ish kuchiga talab va taklif qaysi bozorda bo‘ladi?
10. Ishsizlik nima va uning qanday turlari mavjud?
11. Ishsizlikning tabiiy darajasi qanday aniqlanadi?
12. Ouken qonunu nimani ifodalaydi?
13. Ishsizlik va inflyatsiya o‘rtasidagi bog‘liqlikni qanday tushuntirish mumkin?

Topshiriqlar:

1. Quyidagi jadvalni berilgan ma'lumotlar asosida to'ldiring. Kishilarning iste'mol xarajatlari = 200 mlrd.s.; ixtiyoriy daromad = 0,15 mlrd.s.; investitsiya = 200 mlrd.s.; eksport = 125 mlrd.s.; import = 25 mlrd.s.; soliqlar = 200 mlrd.s.

2-jadval

Milliy daromad mlrd. so'm	Soliqlar so'm	Ixtiyoriy daromad so'm	Iste'mol so'm	Investitsiya so'm	Davlat xarajatlari so'm	Sof eksport so'm	Yalpi talab so'm
1800							
2000							
2200							
2400							
2600							

a) daromadlarning qanday darajasida iqtisodiyot makro-iqtisodiy muvozanatda bo'ladi?

b) investitsiya multiplikatori qanchaga teng?

d) daromadlarning qanday darajasida (agarda investitsiya miqdori 150 mlrd. so'mga tushsa) iqtisodiyot muvozanatli holda bo'ladi?

2. Davlat iqtisodiyotga 100 mln. so'm miqdorida investitsiya ajratishga qaror qildi. Iste'molga bo'lgan moyillik chegarasi 75%. Daromadlar qancha oshadi?

3. Yalpi xarajatlarning iste'molga sarflanishi quyidagi formulada aks etgan. $S=100+0,8V$. Vning muvozanatli hajmining miqdori qanday bo'ladi? Agarda Vning miqdori to'la bandlilik sharoitida 600 mlrd. so'mga teng bo'lsa, bunda qanday holat kuzatiladi? (inflyatsiyali va deflyatsiyali uzilish).

4. Quyidagi ma'lumotlar mavjud: Band bo'lganlar soni 100 mln. kishi. Ishsizlar soni 10 mln. kishi.

a) ishsizlik darajasini hisoblang;

b) bir oydan so'ng ish bilan band bo'lgan 100 mln. kishidan:

1 mln. kishi ishdan bo'shatildi;

0,5 mln. kishi chet elga ketdi.

1) Band bo'lganlar soni qancha bo'ladi?

2) Ishsizlar soni, ishsizlik darajasini aniqlang.

5. Quyidagilarning qaysi guruhga kirishini aniqlang band bo'lganlar, ishsizlar, band bo'lmaganlar)

- o'z xohishi bilan ishdan bo'shagan ishchi;
- shtat qisqarishi natijasida ishdan bo'shagan ishchi;
- kunduzgi o'qishda o'qiydigan talaba;
- sirtqi o'qishda o'qiydigan talaba;
- uy va oila ishlari bilan band bo'lgan uy bekasi;
- qisman kutubxonada ishlaydigan uy bekasi;
- uzoq muddat ish qidirishdan charchagan va ish qidirmay qo'ygan ishchi;
- kollej talabasi;
- tijorat magazini sotuvchisi;
- dividend hisobiga kun ko'radigan shaxs;
- to'liqsiz ish kuniga o'tkazilgan ishchi;
- sog'lig'i yomonligi sababli ishlay olmagan o'qituvchi.

6. Nominal YaMM 4060 mlrd. so'mga teng. Ishsizlikning tabiiy darajasi 5%, haqiqiy darajasi 10%. Mamlakatda qancha mahsulot ishlab chiqarilmay qolgan.

7. Quyidagilarga kutilmayotgan inflyatsiya qanday ta'sir etishini aniqlang: maktab o'qituvchisiga; xizmatchiga; foizsiz qarz olgan kishiga; talabaga; bankda jamg'armaga ega bo'lganga?

10. Agarda 1 oydan so'ng inflyatsiya darajasi 2% ga, bir haftadan so'ng 2% ga oshsa, bugunchi bir so'mning qadri qanday bo'ladi?

8. A davlatda Fillips egri chizig'i o'ngga va yuqoriga suriladi. Bu surilish nimani anglatadi?

- a) deputat ishsizlik ko'paygan deb hisoblaydi.
- b) ikkinchi deputat egri chiziq baholarning oshishi natijasida surilgan deb hisoblaydi.
- d) vazir egri chiziq surilishiga qaramasdan davlat ishsizlik va inflyatsiya darajasini pasaytirishga erishadi deb hisoblaydi.

9. Akselerator 2 ga teng. Akselerator formulasidan foydalangan holda, milliy daromad hajmini qancha bo'lganini belgilangan yillar uchun aniqlang.

Jadvalda yuqoridagi yillar uchun baho indeksi belgilangan: (3-4-jadval)

3-jadval

T	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
V	100						
I	0	120	- 60	- 30	30	21	150

4-jadval

yillar	Baholar indeksi %	Inflyatsiya darajasi
1	100	
2	120	
3	146	
4	150	

- a) Har bir yil uchun inflyatsiya darajasini aniqlang;
 b) 70 qoidaga asoslangan holda baholarning 2 marta oshishi uchun necha yil kerak bo'lishini hisoblang.

10. Quyida keltirilgan kasb egalarining har biriga inflyatsiyaning 10 foizga oshishi qanday ta'sir ko'rsatadi:

- supermarket xizmatchisiga;
- qarzi bor fermerga;
- kichik shaharchadagi xususiy do'kon egasiga;
- nafaqadagi temir yo'l ishchisiga.

11. Quyida keltirilganlardan qaysi biri inflyatsiya natijasida yutadi:

- faqat nafaqa hisobiga yashovchilar;
- foizsiz ssuda olgan xizmatchi;
- jamg'arma bankida jamg'armasi bo'lgan student;
- obligatsiya egasi.

12. Quyidagi savolga keltirilgan javoblardan to'g'risini tanlang:

Ishsizlikning sababi nima? – mehnat unumdorligining ortishi; iqtisodiy tanglik; tovarlarning o'tmay qolishi; ishlab chiqarishdagi tarkibiy o'zgarishlar; ish joyini almashtirish; noto'g'ri javob yo'q.

13. Misol uchun O'zbekistonda NYaMM hajmi 2014 yilda 60 trill mlrd. so'm bo'lgan. Uning miqdori 2010 yilda 8,3% ga, 2011 yilda 8,5% ga, 2012 yilda 8,5% ga oshgan.

- a) YaMMning 2012 yildagi qiymatini toping.
 b) Investitsiya 1% oshganda YaMMning 0,27% ga o'sishi ta'minlanadi. 2014 yilda investitsiya 20% ga oshgan. Bunday holda 2015 yilda YaMMning qanchaga oshishi kutiladi?

Testlar:

1. Joriy yilda ishsizlik darajasi to'la bandlilik sharoitida 5% ni tashkil etdi. (haqiqiy ishsizlik darajasi 9%) RYaMM = 500 mlrd.doll. Ishsizlik natijasida YaMMning qancha qismi o'qoladi?

- a) 5% (25mlrd.doll.)
- b) 4% (20mlrd.doll.)
- d) 10% (50mlrd.doll.)
- e) 15% (30mlrd.doll.)

2. To'liq bandlilik – qanday ma'noda tushuniladi?

- a) ishsizlikning mutlaq mavjud bo'lmasligi;
- b) friksion ishsizlikning mavjud bo'lishi;
- d) tarkibiy ishsizlikning mavjud bo'lishi;
- e) ishsizlikning tabiiy darajasining mavjud bo'lishi.

3. Ish kuchi 6,7 mln. kishini, ishsizlar 0,5 mln. kishini tashkil qilsa, ishsizlik darajasi necha foizni tashkil qiladi?

- a) 7,2%
- b) 6,5%
- d) 7,5%
- e) 8,0%

4. Iste'molga moyillik chegarasi-bu:

- a) Yalpi iste'molning Yalpi daromadga bo'lgan nisbati;
- b) daromadlarning o'zgarishi natijasida iste'molga sarflanadigan xarajatlar tarkibining o'zgarishi;
- d) iste'moldagi xarajatlarni daromadlarga nisbatan egri chiziqdagi ko'rinishi;
- e) iste'moldagi xarajatlarni kishilarning ixtiyoridagi daromadlarga nisbatini oshishi;

5. Agarda iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan va realizatsiya qilingan sof milliy mahsulot balans holda bo'lsa, unda:

- a) Yalpi daromad Yalpi taklifga teng bo'ladi;
- b) iste'mol xarajatlari – jamg'arma = investitsiyaga teng bo'ladi;
- d) iqtisodiyot to'la bandlik va barqaror baholar holatida bo'ladi;
- e) barcha javoblar to'g'ri.

6. Joriy yilda ishsizlik darajasi to'la bandlilik sharoitida 5% ni tashkil etdi. (haqiqiy ishsizlik darajasi 9%) RYaMM = 500 mlrd.doll. Ishsizlik natijasida YaMMning qancha qismi o'qoladi?

- a) 5% (25mlrd.doll.)

- b) 4% (20mlrd.doll.)
- d) 10% (50mlrd.doll.)
- e) 15% (30mlrd.doll.)

7. Ouken qonuniga binoan ishsizlik darajasining 1 foizga oshishi

YaMMning:

- a) 0,5 foizga kamayishiga;
- b) 1,0 foizga kamayishiga;
- d) 1,5 foizga kamayishiga;
- e) 2,5 foizga kamayishiga;
- f) 3 foizga kamayishiga olib keladi.

8. Ishsizlik darajasi qanday aniqlanadi?

- a) $ID = (MS \times IFA) \times 100$;
- b) $ID = (IFA \times IS) \times 100$;
- d) $ID = (IS / IFA) \times 100$;
- e) $ID = (IFA / IS) \times 100$;
- f) $ID = (IFA - IS) \times 100$.

9. Aholi iste'mol va pul jamg'armalari o'rtasidagi nisbatga qanday omil ta'sir ko'rsatadi?

- a) aholi jamg'argan boylik darajasi;
- b) narxlar darajasi;
- d) narxlar, daromadlar va tovarlar taklifi o'zgarishining kutilishi;
- e) iste'molchi qarzlar va soliq stavkalari darajasi.

10. Ta'lim olayotgan talaba:

- a) bandlilar kategoriyasiga kiradi;
- b) to'liq band bo'lmaganlar guruhiga kiradi;
- d) ishsizlarga kiradi;
- e) ish kuchi tarkibiga kiritilmaydi.

**4- mavzu. Bozor iqtisodiyotini
tartibga solishning bozor va davlat mexanizmi**

1. Bozor iqtisodiyotining davlat tomonidan boshqarish zarurligi.
2. Davlatning iqtisodiy siyosatiga nazariy jihatdan yondoshishi. Davlatning iqtisodiy siyosati va davlatning boshqarish mexanizmlari.
3. Aholi daromadlari va ularning shakllanish manbalari.
4. Daromadlarning tengsizligi va uning sabablari. Lorens egri chizig'i.
5. Aholini ijtimoiy himoyalash.

Asosiy atama va tushunchalar:

Iqtisodiyotni tartibga solishning mohiyati va zarurligi. Iqtisodiyotni tartibga solishning klassik, monetaristik, keynscha nazariyalari.

Davlat aralashuvi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning maqsadi. Davlatning iqtisodiy oʻrni va vazifalari. Fan-texnika taraqqiyoti tarkibiy, ijtimoiy va mintaqaviy siyosatni amalga oshirishda davlatning oʻrni. Lorens egri chizigʻi. Ditsel va Jini koeffitsiyentlari.

Aholi daromadlari, ularning turlari va shakllanish manbalari. Ish haqi va uning shakllari. Nominal va real daromad. Turmush darajasi va sifati. Turmush darajasi koʻrsatkichlari. 2017-2021 yillarda Oʻzbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yoʻnalishi boʻyicha harakatlar strategiyasida ijtimoiy sohani rivojlantirish masalalari.

Mavzuning maqsadi:

1. Bozorni davlat tomonidan boshqarish zarurligini izohlash;
2. Pirovard hollarda tashqi samaraning qanday vujudga kelishini tushuntirish;
3. Ijtimoiy neʼmat tushunchasini tushuntirish va uning nima uchun isteʼmolchilardan olingan soliq hisobiga shakllanishini izohlash;
4. Davlatning bozor mexanizmiga aralashuv chegarasini aniqlash;
5. Davlatning bilvosita va bevosita aralashuvini farqlash.
6. Aholining daromadlari va ularning turlarini aniqlash;
7. Daromadlarning tengsizligini tushunish va Lorens egri chizigʻi bilan tanishish;
8. Kambagʻallik, ijtimoiy adolat, ijtimoiy tenglik tushunchalarini oʻrganish;
9. Aholini ijtimoiy himoyalash metodini baholash.

Maʼruza

Iqtisodiyot nazariyasi tarixida davlatning iqtisodiyotdagi roli masalasi ilmiy asosda dastlab A.Smit tomonidan koʻrib chiqilgan. Uning «Xalqlar boyligining tabiati va sabablarini tadqiq qilish haqida» (1776 yil) degan kitobida bozor usullari orqali iqtisodiyotning oʻzini oʻzi tartibga solishning zarurligi taʼkidlab oʻtilgan. A.Smitning fikricha, xususi tovar ishlab chiqaruvchilar bozori davlat nazoratidan toʻliq ozod

bo'lishi zarur. Ana shundagina iste'molchilar talabiga mos ravishda ishlab chiqarishni tashkil qilish imkoni mavjud bo'ladi. Bunda bozor vositasida tartibga solish, har qanday chetdan aralashuvsiz ishlab chiqaruvchilarni butun jamiyat manfaatlari uchun harakat qilishga majbur qiladi.

A.Smit davlatning iqtisodiy jarayonlarga har qanday aralashuvi oxir oqibatda faqat vaziyatni yomonlashtiradi deb hisoblaydi. Biroq, uning mazkur nazariyasi 1929-1933 yillarda bozor iqtisodiyotiga asoslangan deyarli barcha mamlakatlarni qamrab olgan iqtisodiy inqiroz davrida tanqidga uchradi. Iqtisodiy tanazzul va ommaviy ishsizlik davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvini kuchaytirishni taqozo qildi.

Davlatni iqtisodiyotdagi rolini oshirish masalasi J.M.Keynsning «Ish bilan bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» (1936 yil) nomli kitobida o'z aksini topdi. Bu kitobda muallif davlat fiskal va kreditli tartibga solish vositalaridan foydalanib, jamiyatning Yalpi talabini rag'batlantirishni va aholining ish bilan bandligini ta'minlashi zarurligini isbotlaydi.

Urushdan keyingi davrda Keyns nazariyasidagi ko'rsatmalar u yoki bu darajada bozor iqtisodiyoti amalda ustun bo'lgan barcha mamlakatlarda foydalanildi. Shu bilan birga davlatning iqtisodiyotdagi rolini yanada ko'proq oshib borishi ro'y berdi. Hozirgi davrda davlat tomonidan tartibga solishning muhim maqsadi sifatida nafaqat siklga qarshi tartibga solish va ish bilan bandlikni ta'minlash, balki iqtisodiy o'sishning yuqori darajasini va yaxlit takror ishlab chiqarish jarayonini optimallashtirishni rag'batlantirish tan olinadi.

Ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan tizimdan bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida davlatning milliy iqtisodiyotga aralashuvi quyidagi holatlar orqali izohlanadi.

Birinchidan, davlat o'ziga milliy iqtisodiyotda bozor vositasida o'zini-o'zi tartibga solish orqali bajarish mumkin bo'lmagan yoki samarali ravishda amalga oshirib bo'lmaydigan vazifalarni oladi.

Ikkinchidan, bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish va iste'molning xususiy tavsifi bir qator ijobiy va salbiy oqibatlarni tug'diradi. Davlat yakka tadbirkor yoki iste'molchidan farqli, jamiyat manfaatini ifodalab, qo'shimcha ijobiy samarani rag'batlantirishga va aksincha salbiy samara bilan bog'liq faoliyatni tartibga solishi va cheklashga harakat qilishi zarur.

Uchinchidan, davlatning iqtisodiy jarayonlariga aralashuvi shu sababli ro'y beradiki, individual iste'molchilar hamma vaqt u yoki bu tovarni iste'mol qilishning oqibatlarini obyektiv baholay olmaydi. Shu nuqtayi nazardan, davlat foydali iste'molni kengaytirish va aksincha sog'liqqa salbiy ta'sir ko'rsatuvchi tovarlar iste'molini cheklash vazifasini o'z zimmasiga oladi.

To'rtinchidan, davlat o'z zimmasiga bozorning tabiatidan kelib chiqadigan ayrim holatlarni qisman yengillashtirish vazifasini oladi.

Beshinchidan, hozirgi sharoitda barqaror, izchil iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish vazifasi ham davlatning zimmasiga tushadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning ma'lum chegaralari ham mavjud bo'lib, ular davlatning ishlab chiqarish samaradorligiga ta'siridan kelib chiqadi. Iqtisodiyotga davlatning har qanday aralashuvi ma'lum xarajatlarni taqozo etadi. Ularga eng avvalo tartibga solishni tashkil etish va amalga oshirish bo'yicha xarajatlarni kiritish mumkin. Shuningdek, tartibga solishning u yoki bu shakli bozor muvozanati, ishlab chiqarish hajmi, resurslarning qayta taqsimlanishiga ko'rsatishi mumkin bo'lgan ta'sirni ham hisobga olish lozim. Bunda tartibga solishni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan sarf-xarajatlarning miqdori davlatning iqtisodiyotni tartibga solishi natijasida olinadigan samaradan kam bo'lishi lozim. Ularning nisbati davlatning iqtisodiyotga aralashuvi chegaralarini belgilab beradi.

XX asrning 80-yillarida rivojlangan mamlakatlarda yangi konservativ konsepsiyalar asosida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishni cheklash jarayonlari boshlandi. Bunda tartibga solishning an'anaviy shakllaridan voz kechildi, davlat mulkini xususiylashtirish yo'li bilan davlat sektori ulushi qisqartirildi, xo'jalik qarorlarini qabul qilishda nomarkazlashuv jarayonlari kuchaytirildi, iqtisodiyotdagi bozor mexanizmlarining ahamiyati oshirildi. Jumladan, AQSHda bu tadbirlar «Amerikaning yangi rivojlanish yo'li: iqtisodiy jihatdan yangilanish dasturi» nomli yo'nalish asosida amalga oshirilib, unda daromad solig'i stavkalarining pasaytirilishi, iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish maqsadida yirik korporatsiyalar investitsiyalari uchun soliq imtiyozlarini qo'llash, federal hukumat xarajatlarini cheklash, xususiy biznes faoliyatining davlat tomonidan tartibga solinishini kamaytirish, inflyatsiyaga qarshi pul-kredit siyosatini o'tkazish ko'zda tutilgan edi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning obyektiv asosi bo'lib ham milliy iqtisodiyot darajasida, ham xalqaro miqyosda ijtimoiy

mehnat taqsimotining rivojlanishi negizida ishlab chiqarishning umumlashuvi jarayoni xizmat qiladi.

Bu jarayon quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- chuqurlashib borayotgan ijtimoiy mehnat taqsimoti asosida ishlab chiqarishning ixtisoslashgan tarmoqlarining o'zaro aloqasi va o'zaro bog'liqligi yanada kuchayadi;
- ishlab chiqarishning kooperatsiyalashuvi va markazlashuvi natijasida alohida xo'jalik birliklarining mayda bo'laklarga ajralib ketish holatlari barham topadi;
- ishlab chiqarishning yirik korxonalarda to'planuvi jarayoni o'sadi;
- turli iqtisodiy mintaqalar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar va faoliyat almashuvi jadallashadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish deganda davlatning jamiyat a'zolarining ehtiyojlarini qondirish darajasini oshirish uchun cheklangan ishlab chiqarish resurslaridan yanada samarali foydalanishni ta'minlovchi, umumiy iqtisodiy muvozanatga erishishga yo'naltirilgan, ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish bo'yicha faoliyati tushuniladi.

Hozirgi sharoitda iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish takror ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bir qator vazifalarni hal qilishga qaratiladi. Bular jumlasiga iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, bandlikni tartibga solish, tarmoq va mintaqaviy tuzilmalardagi ijobiy siljishlarni qo'llab-.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning asosiy maqsadi iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, mavjud tuzumni mamlakat ichida va xalqaro maydonda mustahkamlash va uni o'zgarib turuvchi sharoitga moslashtirish hisoblanadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning maqsadi uning quyidagi vazifalarida aniq namoyon bo'ladi:

- 1) bozor tizimining samarali amal qilishiga imkon tug'diruvchi huquqiy asos va ijtimoiy muhitni ta'minlash;
- 2) raqobatni himoya qilish;
- 3) daromad va boylikni qayta taqsimlash;
- 4) resurslarni qayta taqsimlash;
- 5) iqtisodiyotni barqarorlashtirish, ya'ni iqtisodiy tebranishlar vujudga keltiradigan inflyatsiya va bandlilik darajasi ustidan nazorat qilish hamda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish.

Davlat bozor iqtisodiyotining samarali amal qilishining shart-sharoiti hisoblangan **huquqiy asosni ta'minlash vazifalarini** o'z zimmasiga oladi. Bozor iqtisodiyoti uchun zarur bo'lgan huquqiy asosni ta'minlash quyidagi tadbirlarning amalga oshirilishini taqozo qiladi: xususiy korxonalarning huquqiy mavqeini mustahkamlash; xususiy mulkchilik huquqini ta'minlash va shartnomalarga amal qilishni kafolatlash; korxonalar, resurslarni yetkazib beruvchilar va iste'molchilar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi qonuniy bitimlarni ishlab chiqish va boshqalar.

Davlat tomonidan **ijtimoiy muhitni ta'minlash** o'z ichiga ichki tartibni saqlash, mahsulot sifati va og'irligini o'lchash standartlarini belgilash, tovar va xizmatlar ayirboshlashni engillashtirish uchun milliy pul tizimini muomalaga kiritish kabilarni oladi.

Bozor tizimi pul daromadlarini va milliy mahsulotni jamiyat a'zolari o'rtasida taqsimlashda birmuncha tengsizliklarni keltirib chiqaradi. Shu sababli davlat o'z zimmasiga **daromadlar tengsizligini kamaytirish vazifasini** oladi. Bu vazifa bir qator tadbir va dasturlarda o'z ifodasini topadi.

Birinchidan, transfert to'lovlari muhtojlarni, nogironlarni va birovning qaramog'ida bo'lganlarni nafaqalar bilan, ishsizlarni ishsizlik nafaqalari bilan ta'minlaydi. Ijtimoiy ta'minot dasturlari orqali pensionerlar va qariyalarga moliyaviy yordam ko'rsatiladi.

Ikkinchidan, davlat bozorni tartibga solish yo'li bilan, ya'ni talab va taklif ta'sirida o'rnatiladigan narxlarni o'zgartirish yo'li bilan ham daromadlarning taqsimlanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Davlat bir qator yo'llar bilan resurslarning nomutanosib taqsimlanishi keltirib chiqaradigan oqibatlarni yumshatishga ham harakat qiladi.

Birinchidan, iste'molchilarning aniq tovar va xizmatlarni xarid qilish qobiliyatini oshirish yo'li bilan ularning talabi kengaytiriladi.

Ikkinchidan, davlat taklifni oshirish maqsadida ishlab chiqarishni subsidiyalashi mumkin. Subsidiyalar ishlab chiqaruvchilarning zararlarini qisqartiradi va mahsulotlar ishlab chiqarishda resurslarning etishmasligi muamosini bartaraf qiladi.

Uchinchidan, davlat ayrim tovarlar va ijtimoiy ne'matlarning ishlab chiqaruvchisi sifatida chiqadi. Bunday tarmoqlar davlat mulkchiligiga asoslanadi va davlat tomonidan bevosita boshqariladi yoki ularni moliyalashtirishni davlat o'z zimmasiga oladi.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish, ya'ni iqtisodiyotning barcha sohalarini resurslar bilan ta'minlash, to'liq bandlik va narxlarning barqaror darajasiga erishishda yordam berish hamda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish davlatning eng muhim vazifasi hisoblanadi.

Iqtisodiyotda to'liq bandlikni ta'minlash uchun umumiy sarflar, ya'ni xususiy va davlat sarflarining hajmi etarli bo'lmasa, davlat bir tomondan ijtimoiy ne'matlar va xizmatlarga o'z xarajatlarini ko'paytiradi, boshqa tomondan xususiy sektorning sarflarini rag'batlantirish maqsadida soliqlarni qisqartiradi.

Davlat milliy iqtisodiyotni tartibga solishda bir qator usullardan foydalanadi. Bu usullarni umumlashtirib quyidagicha guruhlash mumkin:

- bevosita ta'sir qilish usullari;
- bilvosita ta'sir qilish usullari;
- tashqi iqtisodiy usullar.

Markazdan boshqarish tartibi ustun bo'lgan mamlakatlarda davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvida bevosita ta'sir qilish usullari ustun bo'lsa, bozor iqtisodiyoti esa birinchi navbatda iqtisodiy jarayonlarni bilvosita tartibga solish bilan bog'langan. Shu bilan birga barcha mamlakatlarda iqtisodiyotning **davlat sektori** mavjud. Davlat sektorini boshqarish mulkchilikning davlat shakliga asoslanib, u asosan quyidagi uchta yo'l orqali shakllanadi:

1) ishlab chiqarish vositalari egalariga pul yoki qimmatli qog'ozlar bilan tovon to'lash orqali mulkni milliylashtirish;

2) davlat byudjeti mablag'lari hisobiga yangi korxonalar, ba'zi hollarda yaxlit tarmoqlarni barpo etish;

3) davlat tomonidan xususiy korporatsiyalarning aksiyalarini sotib olish va aralash davlat-xususiy korxonalarini tashkil etish.

Davlat iqtisodiyotni bevosita tartibga solishda ma'muriy vositalardan foydalanadi. Ma'muriy vositalar davlat hokimiyati kuchiga tayanadi va taqiqlash, ruxsat berish va majbur qilish xususiyatidagi tadbirlarni o'z ichiga oladi. Ayniqsa ishlab chiqarish tanazzulga uchragan davrda iqtisodiyotga bilvosita ta'sir qilish tadbirlari kam samarali bo'lib, ma'muriy vositalardan foydalanishga ustunlik beriladi. Bu usullardan quyidagilarni alohida ko'rsatish mumkin:

a) iqtisodiyotning ayrim bo'g'inlari – transport, aloqa, atom va elektr energetikasi, kommunal xizmat va boshqa sohalarni bevosita

boshqarish. Bunda davlat mulk sohibi va tadbirkor sifatida o'ziga qarashli korxona va tashkilotlar iqtisodiy hayotida faol qatnashadi;

b) narxlar va ish haqini «muzlatib» qo'yish siyosati. Bu iqtisodiyotga aralashishning antiinflyasion tadbirlari hisoblanib, inflyatsiyani yumshatishga qaratiladi;

d) ish bilan bandlik xizmati faoliyati (mehnat birjalari)ni tashkil qilish. Davlat bu faoliyatni tashkil qilish bilan ishsizlikni qisqartirish choralari ko'radi. Ularni zarur kasblarga qayta tayyorlaydi, ish bilan ta'minlanmaganlarga nafaqa beradi, muhtojlarga yordam ko'rsatadi;

g) iqtisodiy sohani tartibga solishni ko'zda tutuvchi qonunlarni ishlab chiqish va qabul qilish (monopoliyaga qarshi qonunchilik, tadbirkorlik to'g'risidagi, bank sohalari, qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyatini tartibga solishni ko'zda tutuvchi qonunlar).

Shu orqali bozor munosabatlarining rivojlanishi qonun yo'li bilan kafolatlanadi, turli mulk shakllarining daxlsizligi ta'minlanadi, monopoliyalarga yo'l berilmaydi va erkin raqobatga sharoit yaratiladi.

Iqtisodiyotni bilvosita tartibga solishda iqtisodiy dastak va vositalarga ustunlik beriladi. U davlatning pul-kredit va byudjet siyosatida o'z ifodasini topadi.

Pul-kredit siyosatining asosiy vositalari quyidagilardan iborat bo'ladi:

- hisob stavkasini tartibga solish;
- moliya-kredit muassasalarining Markaziy bankdagi zaxiralari minimal hajmini o'rnatish va o'zgartirish;
- davlat muassasalarining qimmatli qog'ozlar bozoridagi operatsiyalari (davlat majburiyatlarini chiqarish, ularni sotish va to'lash).

Davlat bu dastaklar yordamida moliya bozorida talab va taklif nisbatini kutilgan yo'nalishda o'zgartirishga harakat qiladi. Jumladan, ssudaga beriladigan pul miqdorini o'zgartirish uchun foiz stavkasi vositasidan foydalanadi. Davlat kreditga bo'lgan talab va taklifni Markaziy bank orqali quyidagi yo'llar bilan o'zgartiradi:

- davlat Markaziy bank ehtiyojlari orqali banklar mablag'larining qarzga beriladigan va zahirada turadigan qismlari ulushini o'zgartiradi;
- Markaziy bank boshqa banklarga past foiz stavkasida qarz berib, ularning kreditlash ishida faol qatnashib, iqtisodiy o'sishiga ta'sir qilishini ta'minlaydi;

- davlat Markaziy bank orqali xazina majburiyatlarini tarqatadi, o'z obligatsiyalarini sotadi yoki qimmatli qog'ozlarini sotib oladi. Natijada taklif etilgan pul miqdori o'zgarib, bu foizga ta'sir etadi. **Davlatning pulga bo'lgan talab va taklifini o'zgartirish borasidagi siyosati monetar siyosat deb yuritiladi.**

Davlatning byudjet siyosati uning daromadlar va xarajatlar qismini o'zgartirishga qaratiladi. Davlat xarajatlarini qoplash uchun moliyaviy mablag'larni jalb qilishning eng asosiy dastagi soliqlar hisoblanadi. Ulardan xo'jalik sub'ektlari faoliyatiga va ijtimoiy barqarorlikga ta'sir ko'rsatishda ham keng foydalaniladi.

Soliqlar yordamida davlat tomonidan tartibga solish tanlangan soliq tizimiga, soliq stavkasi darajasiga hamda soliq turlari va soliq to'lashda berilgan imtiyozlarga bog'liq bo'ladi.

Davlat iqtisodiyotni tartibga solish vositasi sifatida **byudjet xarajatlari**dan ham foydalanadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishda asosiy kapitalga hisoblanadigan **jadallashgan amortizatsiya** ajratmalari alohida rol o'ynaydi. U hozirgi sharoitda jamg'arish va iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarni rag'batlantirishning asosiy vositasi hamda iqtisodiy sikli va bandlikka ta'sir ko'rsatuvchi muhim dastak hisoblanadi.

Shuningdek, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish bir qator shakllarini ham ajratib ko'rsatish mumkin:

- davlat iqtisodiy dasturlarining ishlab chiqilishi;
- ilmiy tadqiqotlar va ilmiy-tadqiqot konstruktorlik ishlanmalari, ixtirolarni davlat tomonidan rag'batlantirish hamda iqtisodiyotdagi ijobiy tarkibiy siljishlarni ta'minlash;
- investitsiya jarayoni va iqtisodiy o'sishni davlat tomonidan tartibga solish;
- ishchi kuchi bozorga davlat tomonidan ta'sir ko'rsatish;
- qishloq xo'jaligini davlat tomonidan tartibga solish va boshqalar.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning oliy shakli **davlat iqtisodiy dasturlari** hisoblanadi. Uning vazifasi tartibga solishning barcha usuli va vositalaridan kompleks foydalanishdan iborat.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish **tashqi iqtisodiy usullar** yordamida ham amalga oshiriladi. Bunda maxsus vosita va dastaklar orqali mamlakatning tashqi dunyo bilan amalga oshiriladigan xo'jalik aloqalariga bevosita ta'sir ko'rsatiladi.

Tovarlar, xizmatlar, kapital va fan-texnika yutuqlari eksportini rag'batlantirish tadbirlari, eksportni kreditlash, chet ellardan investitsiyalar va eksport kreditlarini kafolatlash, tashqi iqtisodiy aloqalarga cheklashlar kiritish yoki bekor qilish, tashqi savdoda boj to'lovlarini o'zgartirish, mamlakat iqtisodiyotiga chet el kapitalini jalb qilish yoki cheklash bo'yicha tadbirlar, mamlakatga chetdan ishchi kuchini jalb qilish, xalqaro iqtisodiy tashkilotlarda va davlatlararo uyushmalarda qatnashish mamlakatlarning tashqi iqtisodiy aloqalarini tartibga solishning asosiy vositalaridir.

Shunday qilib, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning qarab chiqilgan barcha ichki va tashqi iqtisodiy usullari (vosita va dastaklari) birgalikda milliy iqtisodiyotdagi takror ishlab chiqarish jarayoniga va mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalariga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Aholi daromadlari ma'lum vaqt oralig'ida (masalan, bir yilda) ular tomonidan olingan pul va natural shakldagi tushumlar miqdorini anglatadi.

Aholi **pul daromadlari** ish haqi, tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromad, nafaqa, pensiya, stipendiya shaklidagi barcha pul tushumlarini, mulkdan foiz, dividend, renta shaklda olinadigan daromadlarni, qimmatli qog'ozlar, ko'chmas mulk, qishloq xo'jalik mahsulotlari, hunarmandchilik buyumlarini sotishdan va har xil xizmatlar ko'rsatishidan kelib tushadigan daromadlarni o'z ichiga oladi.

Natural daromad mehnat haqi hisobiga olinadigan va uy xo'jaliklarining o'z iste'mollari uchun ishlab chiqargan mahsulotlaridan iborat bo'ladi.

Aholi daromadlari darajasiga baho berish uchun nominal, ixtiyorida bo'lgan va real daromad tushunchalaridan foydalaniladi.

Nominal daromad – aholi tomonidan ma'lum vaqt oralig'ida olingan daromadlarining pul ko'rinishidagi miqdori hisoblanadi.

Ixtiyorida bo'lgan daromad – shaxsiy iste'mol va jamg'arma maqsadlarida foydalanish mumkin bo'lgan daromad. Bu daromad nominal daromaddan soliqlar va majburiy to'lov summasiga kam bo'ladi.

Real daromad – narx darajasi o'zgarishini hisobga olib, aholining ixtiyorida bo'lgan daromadga sotib olish mumkin bo'lgan tovar va xizmatlar miqdorini ko'rsatadi, ya'ni daromadning xarid quvvatini bildiradi.

Aholining nominal pul daromadlari turli manbalar hisobiga shakllanib, ulardan asosiylari quyidagilar hisoblanadi:

- a) ishlab chiqarish omillari hisobiga olinadigan daromad;
- b) davlat yordam dasturlari bo'yicha to'lov va imtiyozlar shaklidagi pul tushumlari;
- d) moliya-kredit tizimi orqali olinadigan pul daromadlari.

Aholining yollanib ishlovchi qismi oladigan daromadlarining asosiy ulushini **ish haqi** tashkil etadi. Daromadning bu turi istiqbolda ham pul daromadlari umumiy hajmining shakllanishida o'zining yetakchi rolini saqlab qoladi.

Aholi pul daromadlari darajasi davlat yordam dasturlari bo'yicha to'lovlar sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bu manbalar hisobiga pensiya ta'minoti amalga oshiriladi va turli xil nafaqalar to'lanadi.

Aholining moliya-kredit tizimi orqali olinadigan pul daromadlari quyidagilardan iborat: davlat sug'urtasi bo'yicha to'lovlar; shaxsiy uy qurilishiga va matlubot jamiyati a'zolariga bank ssudalari; jamg'arma bankiga qo'yilmalar bo'yicha foizlar; aksiya, obligatsiya bahosining ko'payishidan olinadigan daromad va zayom bo'yicha to'lovlar; lotereya bo'yicha yutuqlar; tovarlarni kreditga sotib olish natijasida tashkil topadigan, vaqtincha bo'sh mablag'lar; har xil turdagi kompensatsiya to'lovlar va h.k.

Aholi turmush darajasi tushunchasini ularning hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlar bilan ta'minlanishi hamda kishilar ehtiyojining bu ne'matlar bilan qondirilishi darajasi sifatida aniqlash mumkin.

Aholi turmush darajasining BMT tomonidan tavsiya etilgan ko'rsatkichlari tizimi o'z ichiga quyidagi guruhlarini oladi:

1. Tug'ilish va o'lish darajasi hamda boshqa demografik ko'rsatkichlar.
2. Hayot kechirishning sanitar-gigiena jihatidan sharoitlari.
3. Oziq-ovqat tovarlarini iste'mol qilish.
4. Turar joy sharoitlari.
5. Ma'lumot va madaniyat.
6. Mehnat qilish va bandlik sharoitlari.
7. Aholining daromadlari va xarajatlari.
8. Hayot kechirish qiymati va iste'mol narxlari.
9. Transport vositalari.
10. Dam olishni tashkil etish.

11. Ijtimoiy ta'minot.

12. Inson erkinligi.

Bu asosiy ko'rsatkichlardan tashqari yana ba'zi bir axborotga oid ko'rsatkichlar ham ajratib ko'rsatiladi: aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi YAIM, aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi milliy daromad, aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi iste'mol hajmi va boshqalar.

Aholi guruhlari bo'yicha daromadlar taqsimlanishi dinamikasini taqqoslash iste'molchi byudjeti asosida amalga oshiriladi. Iste'molchi byudjetlarining bir qator turlari mavjud bo'ladi: o'rtacha oila byudjeti, yuqori darajada ta'minlangan byudjet, minimal darajada moddiy ta'minlanganlar byudjeti, nafaqaxo'rlar va aholi boshqa ijtimoiy guruhlari byudjeti shular jumlasidandir.

Farovonlikning eng quyi chegarasini oila daromadining shunday chegarasi bilan belgilash mumkinki, daromadning bundan past darajasida ishchi kuchini takror hosil qilishni ta'minlab bo'lmaydi. Bu daraja moddiy ta'minlanganlik minimumi yoki kun kechirish darajasi (qashshoqlikning boshlanishi) sifatida chiqadi.

Turmush tarzi – bu kishilar (jamiyat, ijtimoiy qatlam, shaxs)ning milliy va jahon hamjamiyatidagi hayot faoliyati turi hamda usullarini aks ettiruvchi ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya. Turmush tarzi inson hayot faoliyatining turli jihatlarini qamrab oladi, ya'ni:

- mehnat, uni tashkil etishning ijtimoiy shakllari;
- turmush va bo'sh vaqtdan foydalanish shakllari;
- siyosiy va ijtimoiy hayotda ishtirok etish;
- moddiy va ma'naviy ehtiyojlarni qondirish shakllari;
- kishilarning kundalik hayotdagi xulq-atvori me'yorlari va qoidalari.

Dunyodagi barcha mamlakatlar aholi jon boshiga to'g'ri keladigan o'rtacha daromadlar darajasi bilan bir-biridan keskin farqlanadi. Bu turli mamlakatlar aholisining daromadlari darajasi o'rtasida tengsizlik mavjudligini bildiradi. Shu bilan birga alohida olingan mamlakatlar aholisining turli qatlam va guruhlari o'rtacha daromadlari darajasida ham farq mavjud bo'ladi. Mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi darajasi ham daromadlaridagi farqlarni bartaraf qilmaydi.

Daromadlar tengsizligi darajasini miqdoriy aniqlash uchun jahon amaliyotida **Lorens egri chizig'idan** foydalaniladi (9-chizma). Chizmaning yotiq chizig'ida aholi guruhlarning foizdagi ulushi, tik chizig'ida esa bu guruhlar tomonidan olinadigan daromadning foizdagi ulushi joylashtirilgan. Nazariy jihatdan daromadlarning **mutlaq teng**

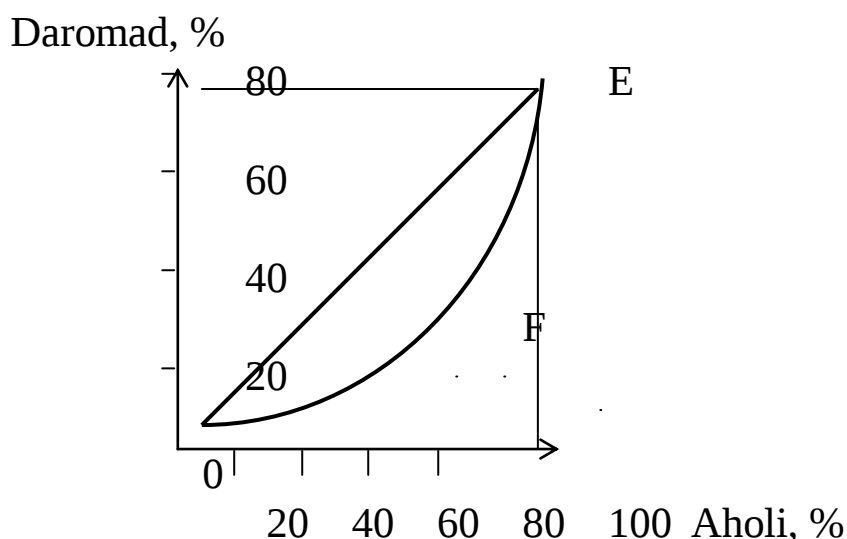
taqsimlanishi imkoniyati (burchakni teng ikkiga bo'luvchi) 0E chiziqda ifodalangan bo'lib, u oilalarning har qanday tegishli foizi daromadlarning mos keluvchi foizini olishini ko'rsatadi. Ya'ni aholining 20% barcha daromadlarning 20%ni, aholining 40% daromadlarning 40%ni, aholining 60% daromadlarning 60%ni olishini bildiradi va h.k. Demak, 0E chizig'i daromadlarning taqsimlanishidagi mutlaq tenglikni ifodalaydi.

Shuningdek, nazariy jihatdan **mutlaq tengsizlikni** ham ajratib ko'rsatish mumkin. Bunda aholining ma'lum guruhlari (20%, 40 yoki 60% va h.k.) hech qanday daromadga ega bo'lmay, faqat bir foizi barcha 100% daromadga ega bo'ladi. Chizmadagi 0FE sinig chizig'i mutloq tengsizlikni ifodalaydi.

Real hayotda mutlaq tenglik va mutlaq tengsizlik holatlari mavjud bo'lmaydi. Balki aholining ma'lum guruhlari o'rtasida daromadlarning taqsimlanishi notekis ravishda boradi. Bunday taqsimlanishini Lorens egri chizig'i deb nomlanuvchi 0E egri chizig'i orqali kuzatish mumkin. Aholi guruhlari ulushi va daromad ulushini birlashtiruvchi egri chiziqdan ko'rinadiki, aholining dastlabki 20%ga daromadlarning juda oz (taxminan 3-4%gacha) qismi to'g'ri keladi. Keyingi guruhlarga to'g'ri keluvchi daromad ulushi ortib boradi. Daromadning eng katta qismi (deyarli 60%) aholining so'nggi 20%ga to'g'ri keladi. Bu guruh chegarasi ichida ham daromadlar notekis taqsimlangan, ya'ni dastlabki 10% taxminan 20% daromadga ega bo'lsa, keyingi 10%ga daromadning deyarli 40% to'g'ri keladi va h.k.

Mutloq tenglikni ifodalovchi chiziq va Lorens egri chizig'i o'rtasidagi tafovut daromadlar tengsizligi darajasini aks ettiradi. Bu farq qanchalik katta bo'lsa, ya'ni Lorens egri chizig'i 0E chizig'idan qanchalik uzoqda joylashsa, daromadlar tengsizligi darajasi ham shunchalik katta bo'ladi. Agar daromadlarning haqiqiy taqsimlanishi mutloq teng bo'lsa, bunda Lorens egri chizig'i va bissektrisa o'qi bir-biriga mos kelib, farq yo'qoladi.

Daromadlar tabaqalanishini aniqlashning ko'proq qo'llaniladigan ko'rsatkichlaridan **bir ditsel koeffitsiyenti** hisoblanadi. Bu ko'rsatkich 10% eng yuqori ta'minlangan aholi o'rtacha daromadlari va 10% eng kam ta'minlanganlar o'rtacha daromadi o'rtasidagi nisbatni ifodalaydi. Masalan, AQSH va Buyuk Britaniyada bu nisbat 13:1ga, Shvetsiyada esa 5,5:1ga teng.

9-chizma. Lorens egri chizig‘i

Yalpi daromadning aholi guruhlari o‘rtasida taqsimlanishini tavsiflash uchun **aholi daromadlari tengsizligi indeksi (Djini ko‘effitsiyenti)** ko‘rsatkichi qo‘llaniladi. Djini ko‘effitsiyenti chizmadagi Lorens egri chizig‘i bilan mutlaq tenglik chizig‘i o‘rtasidagi yuzaning OFE uchburchak yuzasiga nisbati orqali aniqlanadi. Bu ko‘rsatkich qanchalik katta bo‘lsa, (ya‘ni 1,0 ga yaqinlashsa) tengsizlik shuncha kuchli bo‘ladi. Jamiyat a‘zolari daromadlari tenglashib borganda bu ko‘rsatkich 0 (nol)ga intiladi. Masalan, keyingi yarim asr davomida Djini indeksi Buyuk Britaniyada 0,39 dan 0,35 ga qadar, AQSHda esa 0,38 dan 0,34 ga qadar pasaygan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida daromadlar tengsizligini keltirib chiqaruvchi umumiy omillar mavjud. Bularning asosiylari quyidagilar:

- kishilarning umumiy (jismoniy, aqliy va estetik) layoqatidagi farqlar;

- ta‘lim darajasi va malakaviy tayyorgarlik darajasidagi farqlar;

- tadbirkorlik mahorati va tahlikaga tayyorgarlik darajasidagi farqlar;

- ishlab chiqaruvchilarning bozorda narxlarni o‘rnatishga layoqatliligi (bozordagi hukmronlik darajasidan kelib chiqib) darajasidagi farqlar.

Davlatning ijtimoiy siyosati tegishli markazlashgan daromadlarni tabaqalashgan soliq solish yo‘li bilan shakllantirish va uni byudjet orqali aholi turli guruhlari o‘rtasida qayta taqsimlashdan iborat.

Ijtimoiy to‘lovlar – kam ta‘minlanganlarga pul yoki natural yordam ko‘rsatishga qaratilgan tadbirlari tizimi bo‘lib, bu ularning iqtisodiy faoliyatda qatnashishi bilan bog‘liq bo‘lmaydi.

Ijtimoiy minimum jismoniy ehtiyojlarni qondirishning minimal me'yori bilan birga ijtimoiy talablarning minimal xarajatlarini ham o'z ichiga oladi. Fiziologik minimum esa faqat asosiy jismoniy ehtiyojlarni qondirishni ko'zda tutadi.

Ijtimoiy siyosat – bu davlatning daromadlar taqsimotidagi tengsizlikni yumshatishga va bozor iqtisodiyoti qatnashchilari o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilishga yo'naltirilgan siyosatdir.

Aholini ijtimoiy himoyalash chora-tadbirlari tizimidagi eng asosiy yo'nalish – bu narxlar erkinlashtirilishi va pulning qadrsizlanish darajasi ortib borishi munosabati bilan daromadlarning eng kam va o'rtacha darajasini muntazam oshirib borish hisoblanadi.

Aholini ijtimoiy himoyalashning ikkinchi yo'nalishi – ichki iste'mol bozorini himoya qilish, hamda oziq-ovqat mahsulotlari va nooziq-ovqat mollari asosiy turlari iste'molini muayyan darajada saqlab turish bo'ldi.

Ijtimoiy siyosatni amalga oshirishning uchinchi yo'nalishi – aholining kam ta'minlangan tabaqalarini ijtimoiy himoyalash va qo'llab-quvvatlash borasida kuchli chora-tadbirlar o'tkazilganligi bo'ldi. Bu yo'nalishda aholining ijtimoiy jihatdan nochor qatlamlari – pensionerlar, nogironlar, ko'p bolali va kam daromadli oilalar, ishsizlar, o'quvchi yoshlar hamda qayd etilgan miqdorda daromad oluvchi kishilar turli xil yo'llar bilan himoya qilib borildi.

Yalpi ijtimoiy himoyalash tizimidan ishonchli ijtimoiy kafolatlar va aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimiga izchillik bilan o'tish – ijtimoiy siyosatni amalga oshirishga, ijtimoiy himoya vositasini kuchaytirishda **sifat jihatdan yangi bosqich boshlashini bildiradi.**

Savollar:

1. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartiblanishining nazariy asoslarini qanday tushuntirish mumkin?
2. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartiblanishining maqsadlari nimalardan iborat?
3. Iqtisodiyotni tartibga solishning qanday modellarini bilasiz?
4. O'zbekistonda iqtisodiyotni tartibga solish qanday olib boriladi?
5. Davlatning iqtisodiyotga aralashuvi chegarasi nima bilan belgilanadi?

6. Davlatning iqtisodiyotga aralashuvi qanday tamoyillar asosida olib boriladi?

7. Aholi daromadlarining asosi nimadan iborat?

8. Daromadlarning noteng ekanligi, jamiyat a'zolarining teng huquqli ekanligiga zid emasmi?

9. Ijtimoiy adolat nima?

10. Iqtisodiy adolat nima?

11. Daromadning tabaqalashuvi deganda nimani tushunasiz?

12. Nima uchun daromadlar teng taqsimlanmaydi?

13. Lorens egri chizig'i nimani ifodalaydi?

14. Daromadlar bilan iste'molga moyillik o'rtasida qanday bog'liqlik bor?

15. Yalpi farovonlik nima?

16. Bozor iqtisodiyotining ijtimoiy yo'nalishi nimani ifodalaydi?

Topshiriqlar:

1. Raqobatli bozor iqtisodiyotining ijobiy va salbiy tomonlarini aytib. Bozor iqtisodiyotiga davlatning aralashuvini oqlash mumkinmi?

2. Ijtimoiy ne'mat nima? Davlat qanday manbalar yordamida ijtimoiy ne'matlarni yaratadi. Quyidagi ne'matlar kim tomonidan ishlab chiqarilishi kerak? (davlatmi yoki bozormi) – non, ko'chani yoritish, shahar transporti, ko'priklar, avtomillarning to'xtash joyi, teatrlar, favvoralar, milliy mudofaa, pochta xizmati, kutubxonalar, MBni ta'mirlash.

3. Quyidagilarning to'g'ri yoki noto'g'riligini aniqlang:

- ijtimoiy ne'matlar davlat tomonidan ishlab chiqarilishi kerak;
- iqtisodiyot amaldorlar manfaatini qondirish maqsadida boshqariladi;
- davlatni ma'muriy buyruqbozlik usuli yordamida boshqarilishi iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi;
- ijtimoiy ne'matlar odatda xususiy bozorlarda sotiladi;
- davlat sektori kiyim va poyabzal ishlab chiqarish ko'rinishida bo'ladi;
- bozorning baho mexanizmi o'z-o'zini boshqarish, xarajatlarni qoplash va iqtisodiyotning muvozanatli holda bo'lishini ta'minlaydi;
- ijtimoiy ne'matlar birgalikda iste'mol qilinishi bilan tavsiflanadi;

– agarda davlat tovarlarga muvozanatli bahodan past baho belgilasa, bunda tovarlarning kamomadligi yuzaga keladi;

– davlat bozor iqtisodiyoti sharoitida aholining nochor qatlam-larining ijtimoiy himoyasini kafolatlaydi;

– davlatning iqtisodiyotni tartibga solishdan maqsadi – kichik va xususiy tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash bilan ishsizlikni qis-qartirish;

– agarda qandaydir tovarga muvozanatli bahodan past bo‘lgan baho o‘rnatilsa, bunda shu tovarning sifati oshadi;

– ijtimoiy ne‘matlarni maqsadga muvofiq bo‘lgan holda taqsimlash «chegaraviy daromad va chegaraviy xarajat» qoidasi asosida amalga oshiriladi;

4. Nima uchun makroiqtisodiy siyosatning maqsadi ishlab chiqarish hajmini oshirish, baholar darajasini mo‘tadil holda saqlash, bandlilik darajasining yuqori bo‘lishi hamda muvozanatli savdo balansiga ega bo‘lishdan iborat? Ideal iqtisodiy siyosatni amalga oshirish mumkinmi? Javobingizni izohlang.

5. Daromadlar va resurslarni taqsimlash, bandlilik darajasini mo‘tadil holda saqlash, baholar darajasiga davlatning quyidagi vazifalari qanday ta’sir ko‘rsatadi?

- Mirobod tumanida yangi maktabning qurilishi;
- yangi tumanning qurilishi;
- korxonalardan olinadigan soliq miqdorining 2% ga kamayishi;
- aksiz to‘lovlari miqdorining 5% ga ko‘tarilishi;
- harbiy xarajatlar miqdorining 50 mlrd. so‘mga oshishi;
- aholidan olinadigan daromad solig‘ining 5% ga qisqarishi;
- minimal ish haqi miqdorining 18 ming so‘mdan 30 ming so‘mga ko‘tarilishi;
- daromad solig‘ining 5% ga oshishi.

6. Nima uchun butun dunyoda shahar transporti hokimiyatning dotat-siyasida bo‘ladi?

7. Nima uchun davlat yangi sanoat tarmoqlarini moliyalashtiradi? Ko‘pincha davlat uning qurilishini to‘liqligicha o‘z zimmasiga oladi?

8. Quyidagi jumalardan tushirib qoldirilgan so‘zlarni o‘rniga qo‘yib, to‘g‘ri javob topganingizni tekshirib ko‘ring:

a) Davlat tomonidan iqtisodiyotni tartiblashning asosiy moliyaviy vositasi _____ dir. b) “Xulkar” firmasi faoliyati _____ uchun aha-miyatli bo‘lganidan davlat byudjetidan unga _____ berildi. d) “Qo‘sh-

ko‘prik” firmasini sanatsiyalash uchun unga ____ imtiyoz berildi. e) Soliyevlar oilasi yangidan ochgan kichik korxona ____ga ____ dan ozod qilindi. f) Mahsulot eksportini ko‘paytirish uchun davlat _____ bekor qildi. g) Davlatning inflyatsiyaga qarshi siyosatida ____ o‘stirish va ____ qattiq nazorat qilish asosiy o‘rinni egallaydi.

9. Korxonaning jami xarajatlari 5 million so‘mga teng. Shundan 12 foizi gaz xarajatlari. Davlat korxonaga sotadigan gazni narxi 30 foizga tushurildi. Davlat korxonaga necha so‘mlik yordam ko‘rsatgan bo‘ladi?

10. Hozir 1 foiz investitsiya 0,7 foizga teng iqtisodiy o‘lishni ta‘minlaydi. Davlat kreditni arzonlashtirgani tufayli investitsiya 5 foizga oshdi. Necha foiz iqtisodiy o‘lish ta‘minlandi?

11. Amerika Qo‘shma Shtatlaridayuqori, shuning uchun ish haqi ham yuqori. Yaponiyada ish haqi past, chunki u yerda Ish haqining past yoki yuqori bo‘lishiqonuniga bog‘liq.

Daromad oshsa, iste‘mol kamayadi,.....oshadi. Daromad kamaysa iste‘mol oshadi,..... kamayadi. Iste‘molga moyillik birligida o‘lchanadi. Muvozanatli ish haqi mehnat bozori-dagi.....holatga bog‘liq.

12. Shu yili oziq-ovqat bahosi 15% ga, transport bahosi 11% ga, kommunal to‘lovlar 9% ga oshgan. Aholi pul daromadlari 22% ga oshgan. Aholi real daromadini aniqlang.

13. Davlat uy xo‘jaliklaridan nimani sotib oladi: gazni, neftni, ish kuchini, moliyaviy va moddiy resurslarni.

14. Kishilar iste‘molga nisbatan jamg‘arishga ko‘proq pul sarflamoqdalar. Buning sababi nima?

- 1) Daromadlar oshgan;
- 2) Daromadlar kamaygan.

15. Nima uchun odamlar har xil daromadga egalar? Daromadlarning teng emasligi sabablarini ayting. Tengsizlik deganda mulkka egalik merosxo‘r bilan yuqori darajada intellektual rivojlanish o‘rtasida qandaydir farqni ko‘rsatish mumkinmi? Kontrabanda bilan shug‘ullanuvchi, litsenziyaga ega bo‘lmagan sotuvchi va matematika fanidan repetitorning daromadlarining umumiy o‘xshash tomoni nimada?

16. Quyidagilarning to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri ekanligini aniqlang:

- Lorens egri chizig‘ining shakli transfert to‘lovlariga bog‘liq emas;
- minimal iste‘molchilar savatchasida faqat oziq-ovqat mahsulotlari hisobga olinadi;

- sanoati rivojlangan davlatlarda daromadlarni indeksatsiyalash tizimi davlat xizmatchilari va nafaqaxoʻrlarigagina tegishli;
- daromadlarni indeksatsiyalash unumli mehnatni ragʻbatlantiradi;
- ixtiyordagi daromad - individual soliqlar va majburiy toʻlovlarsiz boʻlgan shaxsiy daromad;
- kambagʻallik darajasi minimal ish haqi asosida aniqlanadi;
- agarda Lorens egri chizigʻi bissiktrissasidan nariga surilsa, aholi daromadlarining tabaqalashuvi kuchaygan;
- aholini daromadlarining asosini ijtimoiy toʻlovlar tashkil etadi;
- bozor iqtisodiyoti amal qilgan davlatlarda siyosat inflyatsiyani pasaytirish maqsadida olib boriladi;
- transfert toʻlovlari davlatning ayrim kishilarga beradigan toʻlovlaridir.

17. Aytaylik Ravshan 800 ming soʻm, Aziz 550 ming soʻm, Bahodir 300 ming soʻm, Odil 200 ming soʻm, Nazrullo 150 ming soʻm daromadga egalar. Yuqoridagi maʼlumotlar asosida 5 kishining daromadlari ifodalangan Lorens egri chizigʻini chizing va uni tushuntirib bering.

18. Quyidagi maʼlumotlar asosida ikkita Lorens egri chizigʻini chizing:

a) soliqlar toʻlanmasdan va transfert toʻlovlari olinmasdan daromadlar quyidagicha taqsimlangan: 1 guruh 20% aholi milliy daromadning 2% ga egalik qilgan; 2 guruh - 10%; 3 guruh – 15%; 4 guruh – 20%; 5 guruh - 53%.

b) soliqlar toʻlangandan soʻng, transfert toʻlovlari olingandan soʻng, daromadlar quyidagicha taqsimlangan:

- 1 guruh 20% -5% daromadga ega boʻlgan;
- 2 guruh 20%- 14% daromadga ega boʻlgan;
- 3 guruh 20% - 21% daromadga ega boʻlgan;
- 4 guruh 20% - 25% daromadga ega boʻlgan;
- 5 guruh 20% - 35% daromadga ega boʻlgan;

Lorens egri chizigʻining qaysi birida sizningcha soliq olishda ijtimoiy adolat prinsipiga rioya qilingan?

19. Jamiyat aʼzolari oʻrtasida milliy daromadni qanday taqsimlash kerak? Jamiyat aʼzolarining qoʻshgan hissalariga qarabmi? Mutaxassisligiga qarabmi? Taqsimlash jarayonida adolatli va tenglik tushunchalari ayniyatmi? Umuman adolat boʻlishi mumkinmi?

20. Davlat byudjeti daromadlarini soliqlar hisobiga 10% oshirishni, shu bilan bir vaqtda byudjet sohasidagi xizmatchilarning ish haqi

40% ga, nafaqani 30% ga oshirishni mo'ljallaydi. Bu chora-tadbirlar biz ko'rsatib o'tgan guruhdagilarning real daromadlariga qanday ta'sir qiladi?

21. Yuz yillar davomida kishilar o'zlarini boqib kelganlar. Nima uchun keyinchalik nafaqa to'lashga davlat aralasha boshladi? Qariyalar mehnat faoliyati davrlarida yig'gan pullari bilan o'zlarini nafaqa bilan ta'minlay oladilarmi?

22. Aholining qaysi qatlamlari eng kam ta'minlangan hisoblanadi? Ularga qanday yordam berish mumkin? Davlat qanday yo'l bilan va qanday miqdorda daromadlarni teng taqsimlashga erishiladi?

23. Ijtimoiy himoya tizimi nima? Davlat uni ta'minlashi shartmi? O'zbekistonda ijtimoiy himoyalashning qanday chora-tadbirlari qo'llaniladi?

24. Toshkent shahrida yashashi uchun bolasiz oilalarga qancha pul kerak bo'ladi? Siz pulingizni nimaga sarflaysiz? Minimal iste'mol byudjeti nima?

Testlar:

1. Bozor mexanizmining kamchiliklari:

- a) iste'molchilar va tadbirkorlarning erkin tanlashi;
- b) bozorning monopollashuv tendensiyasi;
- d) ixtisoslashuv va ijtimoiy mehnat taqsimoti;
- e) raqobat kurashi.

2. Quyidagilarning qaysi biri ijtimoiy ne'mat hisoblanadi:

- a) shahar transporti;
- b) xususiy restoran;
- d) mudofaa majmui;
- e) attorlik buyumlarini ishlab chiqarish.

3. Davlatning qanday mablag'lari ijtimoiy ne'mat ishlab chiqarishga sarflanadi:

- a) importni oshirish hisobiga;
- b) eksportni kamaytirish hisobiga;
- d) soliq tushumlaridan foydalangan holda;
- e) transfert to'lovlari hisobiga.

4. Davlatning kam daromadli aholisini ijtimoiy himoyalash vazifasini aniqlang:

- a) huquqiy asosni yaratish;

- b) raqobatni qo‘llab-quvvatlash;
- d) imtiyoz va nafaqalar berish;
- e) makroiqtisodiy darajada iqtisodiyotni tartibga solish.

5. Davlatning iqtisodiyotga bevosita aralashuvi quyidagilarning qaysi birida namoyon bo‘ladi:

- a) kredit-pul siyosatida;
- b) byudjet siyosatida;
- d) qonun chiqarishda;
- e) soliq siyosatida.

6. Quyidagi muammolardan qaysi biri bilan davlat shug‘ullanishi kerak:

- a) jamiyatning pul mablag‘larini taqsimlash;
- b) kam daromadga ega bo‘lgan iste’molchilarga yordam berish;
- d) mahsulot hajmi va assortimentini rejalashtirish;
- e) jamiyat a’zolariga kerakli bo‘lgan tovar va xizmatlar hajmini aniqlash.

7. Ijtimoiy ne’mat bilan shaxsiy ne’mat o‘rtasidagi farq nimadan iborat:

- a) iste’molning keng qamrovligi bilan;
- b) taqsimlashning teng emasligi bilan;
- d) iste’molning doimiy ekanligi;
- e) iste’molning ustuvorligi.

8. Davlat qanday yo‘l bilan daromadlarni qayta taqsimlaydi:

- a) pul-kredit siyosati bilan;
- b) faqat transfert to‘lovlari yordamida;
- d) monopoliyalarga qarshi olib boriladigan siyosat bilan;
- e) soliqlar va transfert to‘lovlari yordamida.

9. Davlatning monopoliyaga qarshi olib boradigan siyosatidan maqsad:

- a) monopoliyalarni yo‘qotish;
- b) raqobatni yo‘qotish;
- d) raqobat kurashini qo‘llab-quvvatlash;
- e) bozor mexanizmini takomillashtirish.

10. Hozirgi davrda davlatning iqtisodiyotni boshqarish mexanizmi qanday amal qiladi?

- a) davlat iqtisodiyotni inflyatsiyaga qarshi baholar, soliq normativ-investitsiya, tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish siyosatlari yordamida tartibga soladi;

b) ma'muriy, huquqiy, iqtisodiy usullar yordamida iqtisodiyotni tartibga soladi;

d) iqtisodiyotni ma'muriy yo'l bilan boshqaradi;

e) boshqa davlatlar bilan bitimlar tuzish yordamida boshqaradi.

11. Bozor iqtisodiyoti sharoitida quyidagi muammolarning qaysi biri bilan davlat shug'ullanishi kerak?

a) o'z vazifalarini bajarish uchun sarflanadigan markazlashtirilgan pul fondlarining shakllanishi va uni to'g'ri taqsimlanishi bilan;

b) ishlab chiqarish korxonalariga olgan pul daromadlarining samarali foydalanish usullarini belgilab berish yo'li bilan;

d) tovar ishlab chiqarishning hajmi va uning turlarini rejalashtirish bilan;

e) jamiyatga zarur bo'lgan tovarlar va xizmatlar doirasini aniqlash bilan.

12. Aholi daromadlari:

a) ish haqi;

b) ish haqi va ijtimoiy to'lovlar;

d) aholi ihtiyorida bo'lgan va o'z ehtiyojini qondirish uchun kerak bo'lgan moddiy mablag'lar;

e) individ tomonidan yil davomida olingan pul mablag'lari.

13. Aholi turmush darajasining asosiy ko'rsatkichi:

a) ish haqi va uy ro'zg'or buyumlari;

b) aholining real daromadlari;

d) aholining barcha daromadlari;

e) aholining pul daromadlari.

14. Tengsizlikning sabablari:

a) ma'muriy-buyruqbozlik tizimining yemirilishi;

b) bozor iqtisodiyotining vujudga kelishi;

d) kishilar qobiliyatlari va bilim darajasining har xil ekanligi;

e) davlatning pul-kredit siyosati.

15. Ijtimoiy tenglik:

a) kishilarning qo'shgan hissalariga yarasha daromad olish;

b) hissasiga bog'liq bo'lmagan holda daromadga egalik qilish;

d) daromadlarni teng taqsimlash;

e) transfert to'lovlarining mavjudligi.

16. Shaxsiy va jamg'arish uchun foydalaniladigan daromad bu:

a) nominal daromad;

b) ixtiyordagi daromad;

- d) real daromad;
- e) shaxsiy daromad.

17. Lorens egri chizig'i nimani ifodalaydi:

- a) daromadlarning taqsimlanishini;
- b) daromadlarning teng taqsimlashni;
- d) daromadlarning noteng taqsimlashni;
- e) daromadlarning adolatli taqsimlashni.

18. Davlat qanday yo'l bilan daromadlarni adolatli taqsimlashga erishadi:

- a) kredit berish bilan;
- b) antimonopol siyosatdan foydalanib;
- d) soliq va transfert to'lovlaridan foydalanib;
- e) ma'muriy usullar yordamida.

19. Real daromad:

- a) individ tomonidan ma'lum vaqtda ishlab topilgan pul mablag'i;
- b) individning daromadlari va to'lovlarining soliq to'langandan keyingi ixtiyorida qolgan pul;
- d) individga kerak bo'lgan pul summasi;
- e) barchasi noto'g'ri.

20. Daromadlarni taqsimlashdagi tengsizlik faqat:

- a) bozor iqtisodiyoti amal qilgan davlatlarda bo'ladi;
- b) ma'muriy-buyruqbozlik davlatlarida bo'ladi;
- d) davlatning qanday bo'lishidan qat'i nazar hammasida bo'ladi;
- e) kam rivojlangan davlatlarda bo'ladi.

21. Djenni koeffitsiyenti:

- a) daromadlarning adolatli taqsimlanishini ifodalaydi;
- b) daromadlarning noteng taqsimlanishini ifodalaydi;
- d) daromadlarning mutlaq adolatsiz taqsimlanishini ifodalaydi;
- e) daromadlarning taqsimlanishiga hech qanday aloqasi yo'q.

22. Agar sizning yillik daromadingiz 50% ga ko'paysa, lekin siz xarid qiladigan tovarlar bahosi 100% oshsa, unda sizning yillik daromadingiz haqida nima deyish mumkin?

- a) yillik daromad ko'payadi;
- b) yillik daromad kamayadi;
- d) nominal daromad kamayadi;
- e) yillik daromad o'zgarmaydi.

23. Daromadlar tengsizligining asosiy sababi nima?

- a) ma'muriy buyruqbozlikning tugatilishi;

- b) bozor iqtisodiyotining shakllanishi;
- d) davlatning pul-kredit siyosati;
- e) ma'lumot va qobiliyat darajasidagi tafovutlar.

24. Ijtimoiy tengsizlik nima?

- a) insonning qilgan mehnatlariga mutanosib ravishda boylikka ega bo'lishi;
- b) jamiyatda sarflangan mehnati va ko'rsatish xizmatlaridan qat'i nazar farovonlikka ega bo'lishi;
- d) insonlar qobiliyatining turlicha ekanligi;
- e) ijtimoiy iste'mol fondlaridan turlicha foydalanish.

5-mavzu. Jahon xo'jaligi va iqtisodiy integratsiya

1. Jahon xo'jaligining mohiyati, uning rivojlanish bosqichlari va tendensiyasi.
2. O'zbekiston Respublikasining Jahon xo'jaligiga qo'shilishi xususiyatlari.
3. Jahon bozorining mohiyati. Savdo siyosati: nazariya va amaliy savdo siyosati vositalari.
4. Jahon valyuta tizimi, uning tuzilishi. Valyuta kursi. Valyuta kursini davlat tomonidan tartiblash.

Asosiy atama va tushunchalar:

Jahon xo'jaligining tashkil topishi, bosqichlari va asosiy belgilari. Ishlab chiqarishning baynalmilallashuvi. Xalqaro mehnat taqsimoti. Globallashuv jarayonining mohiyati va asosiy yo'nalishlari. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning mazmuni va shakllari. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mazmuni, asosiy shakllari va rivojlanish omillari. Ochiq iqtisodiyot va uning o'ziga xos belgilari. Xalqaro savdoning mazmuni. To'lov balansi va uning tarkibi. Xalqaro valyuta - kredit munosabatlari. Jahon valyuta tizimining rivojlanish bosqichlari. Valyuta kursi va unga ta'sir ko'rsatuvchi omillar. O'zbekistonning jahon iqtisodiyotiga qo'shilishining shart - sharoitlari.

Mavzuning maqsadi:

1. Butun jahon xo‘jaliklarining mohiyati tuzilishi va vujudga kelishining shart-sharoitlarini o‘rganish;
2. Ishchi kuchi va kapital migratsiyasini o‘rganish;
3. Mutlaq va nisbiy afzallik nazariyalarini o‘rganish;
4. Savdo to‘siqlarining asosiy shakllarini, proteksionizm siyosatining iqtisodiy oqibatlarini o‘rganish.

Ma’ruza

Jahon xo‘jaligi – bu xalqaro mehnat taqsimoti, savdo-ishlab chiqarish, moliyaviy va ilmiy-texnikaviy aloqalar orqali birlashgan turli mamlakatlar xo‘jaliklari tizimidir.

Jahon xo‘jaligi **subyektlari** bo‘lib quyidagilar hisoblanadi:

- o‘z ichiga xalq xo‘jaligi majmuini oluvchi davlat;
- transmilliy korporatsiyalar;
- xalqaro tashkilot va institutlar;
- milliy iqtisodiyot chegarasidan chiqqan, xo‘jalik barcha sohalari tarkibidagi firmalar.

Jahon xo‘jaligi milliy xo‘jalikdan yagona jahon bozorining mavjudligi bilan farqlanadi.

Turli mamlakatlarning **iqtisodiy rivojlanish ko‘rsatkichlarining** turli-tumanligi ular taraqqiyot darajasini qandaydir bitta nuqtayi-nazardan baholash imkonini bermaydi. Shunga ko‘ra, mazkur maqsadda bir necha asosiy ko‘rsatkich va mezonlardan foydalaniladi: mutlaq va nisbiy YAIM; milliy daromad va uning aholi jon boshiga to‘g‘ri keluvchi miqdori; milliy iqtisodiyotning tarmoq tuzilmasi; mamlakat eksporti va importi tarkibiy tuzilmasi; aholining turmush darajasi, sifati va boshqalar.

Jahon xo‘jalik aloqalarining tez o‘sishi shunday davrlarga to‘g‘ri keladiki, bu davrda ishlab chiqarish omillarining harakati tezlashadi, kapital milliy chegaradan o‘sib chiqadi, ishchi kuchi migratsiyasi kuchayadi, xalqaro mehnat taqsimotining shakllanish jarayoni tezlashadi.

XX asrning boshlarida (1919 yil)da shved iqtisodchisi Ellen Xekter ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasini mualifi bo‘lib, uning o‘quvchilari Nobel mukofoti laureyati Bertil Olin bu nazariyani matematik asoslab berdi. Yuqorida keltirilgan nazariyalarga asosan

mamlakatlar ortiqcha ishlab chiqarish omillari asosida yaratilgan tovarlarni eksportga chiqarishi kerak.

Mahsulotlarni mamlakatlar asosan yetishmaydigan kamyob ishlab chiqarish omillari asosida ishlab chiqarilgan tovarlarni import qilishi kerak degan xulosaga kelish mumkin.

Jahon xo'jaligini shaklanishini asosiy sabablaridan biri iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarni bosib olish, ya'ni rivojlanmagan mamlakatlarni (ekspansiya) qilishidir. Bu xalqaro iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishiga olib keldi.

Yer yuzidagi ishchi kuchining 50 foizi kam rivojlangan mamlakatlarda joylashgan bo'lib, butun dunyoda olinayotgan daromadning 5 foizi ularning hissasiga to'g'ri keladi. AQSHda 6 foiz ish kuchi joylashgan bo'lib, jahon bo'yicha yaratilgan daromadning 25 foizi unga tegishlidir. Hozirgi vaqtda jahon xo'jaligi davlatlari quyidagi guruhlariga bo'linadi: qoloq, rivojlanayotgan, rivojlangan (yoki industrlashgan) shuningdek, hozirgi vaqtda jahon xo'jaligi yangi industrial mamlakatlar (Meksika, Braziliya, Argentina, Janubiy Koreya, Tayvan, Gonkong, Malayziya, Singapur) «Neft qirollar»i (Saudiya Arabistoni, Quvayt va boshqa) deb atalgan mamlakatlar guruhi yuzaga keldi. Bular bir qator iqtisodiy ko'rsatkichlar bo'yicha ayrim rivojlangan davlatlar darajasiga yaqinlashib qoldilar.

Jahondagi barcha rivojlangan, rivojlanayotgan va yangi mustaqillikni qo'lga kiritgan davlatlar o'zlarining ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotlarini o'zaro iqtisodiy, moddiy-texnikaviy hamkorliksiz tasavvur qila olmaydilar.

Xulosa qilib aytish mumkin xalqaro savdoni XVI-XVIII asrda rivojlanishi Jahon bozorining shakllanishiga sabab bo'ldi.

Jahon xo'jaligining ikkinchi bosqichi XIX asrning oxiri XX asrni o'rtalarida to'g'ri keladi.

Bu ikkinchi bosqich ishlab chiqarish kuchlari va monopoliyalarining iqtisodiy rivojlanishi bilan tavsiflanadi.

Jahon xo'jaligining ikkinchi bosqichi chetga kapital chiqarish bilan, xalqaro iqtisodiy tashkilotlar, Xalqaro savdo tashkiloti, YEvropa iqtisodiy uyushmasi, Xalqaro Valyuta fondi, Xalqaro rekonstruksiya va taraqqiyot banki va boshqa tashkilotlarining tashkil topishi va jahonning ikki qarama-qarshi ijtimoiy-iqtisodiy kapitalistik va sotsialistik mamlakatlar tizimiga ajralishi bilan asoslanadi.

Jahon xo‘jaligining uchinchi bosqichi XX asrning 50 yillarida mustakillikka erishish harakatlari va ilmiy-texnika inqilobini tavsiflash mumkin.

Jahon xo‘jaligi uchinchi bosqichining rivojlanishi xalqaro iqtisodiy ijtimoiy aloqalar rivojlanishini ilmiy-texnika sohalarida hamkorlikning rivojlanishi, ochlikka, xalqaro terrorizmga qarshi kurashuvida birlashishi, sotsializm tizimining buzilishi va mustaqillikka erishgan mamlakatlarning bozor iqtisodiyotiga o‘tishi bilan tavsiflanadi.

Jahon xo‘jaligi sharoitida barcha mamlakatlarning ishlab chiqarishi, ishlab chiqarish tarmoqlari, savdo, mahsulotlarning sotish baholari, valyuta moliya sohalarini rivojlanishiga bo‘lgan qiziqish qamrab oladi.

Jahon xo‘jaligi tizimida quyidagi global tasnifga ega bo‘lgan rivojlangan mamlakatlar bilan mustaqillikka erishgan, rivojlangan davlatlar urtasida uzaro iqtisodiy, ijtimoiy texnikaviy madaniy munosabatlarni urnatish, «inson va jamiyat» tizimi asosida (aholining o‘sishi, kasallikka, kambagallikka va ochlikka qarshi kurashi insonlarning kapitallashuv darajasini oshirishga, energetika, ekologik, ozik-ovqat muammolarini hal etish zarur.

Munosib umumjahon infratuzilmasi bo‘lmasa, hozirgi ishlab chiqaruvchi kuchlarining baynalminallashuvini rivojlantirib bo‘lmaydi. Bunday infratuzilmasining ayrim tarkibiy qismlari jahon savdosi vujudga kelayotgan, jahon bozori tashkil topayotgan vaqtda paydo bo‘lgan edi. Hozirgi zamon xo‘jaligi infratuzilmasi kema, samolyot, poyezd, avtomobil transporti tizimi, xalqaro gaz, neft mahsulotlari quvurlarini, elektr energiyasini yetkazib berish, tarmoqlarga axborot yetkazib berish kommunikatsiyalari telefon, radio, televideniye, kompyuter tizimi xalqaro birjalar, moliya markazlari, banklar tizimini o‘z ichiga olgan. Har bir yuk tashish turi, dengiz, daryo, havo, temir yo‘l, avtomobil yo‘li uchun ham ularning ishlash sharoitlari portlar passajirlar tashish va hokazolar uchun umumjahon o‘lchovlari mavjuddir. Chunki bu masalalarni kelishib turib, hal etishgina barcha mamlakatlarni jahon transporti yo‘llarida foydalanish imkonini beradi.

Turli xalqaro darajada maxsus ma’lumotlar bosqichlari tashkil topmoqdaki, bular ilmiy va ishlab chiqarish maqsadlari uchun zarur axborotni qidirib topishni ancha qisqartiradi.

Shuningdek jahon infratuzilmasi turli ziddiyatlarni bartaraf qilish orqali rivojlanmoqda, bulardan biri transport, aloqa, axborot tizimlari o‘rtasidagi raqobatlar, ziddiyatlardir. Har qaysi mamlakatning iqtisodiy

va ijtimoiy taraqqiyoti to'g'risidagi strategik ma'lumotlarni tayyorlash, hisoblash ishlarini bir xillashuvi jahon infratuzilmasining rivojlanishi uchun muhim ahamiyatga egadir.

Mamlakatlararo integratsiya ishlab chiqaruvchi kuchlarning yangi ancha yuqori darajada rivojlanganligi va ishlab chiqarishning umumlashuvi natijasida yuzaga kelgan bo'lib, o'z navbatida ishlab chiqarish va kapitalarning baynalminallashuvi jarayonini tezlashtiradi. Mamlakatlar o'rtasida mehnat taqsimotini chuqurlashtiradi, ijtimoiy ishlab chiqarishning o'sishiga va samaradorligining ortishiga sharoit yaratmoqda. Integratsiya qanchalik muvofiq rivojlansa, mehnat taqsimoti shunchalik chuqurlashadi va ayrim tarmoqlar, ayniqsa monopolistik birlashmalar o'rtasida o'zaro kooperatsiya aloqalari shunchalik kengayadi. Aynan yuqori darajada mehnat taqsimoti va integratsiya jarayonining yuqori ko'rinishi rivojlangan region G'arbiy YEvropa va Shimoliy Amerikada yuzaga keldi.

Hozirgi vaqtda jahon xo'jaligi AQSH, Yevropa ittifoqi, Rossiya, Xitoy, Yaponiya ta'siri va ularning o'zaro poygasi asosida shakllanib, rivojlanib bormoqda. Xalqaro bozorni egallash uchun kurashda har qaysi mamlakat jahon xo'jaligidagi o'z o'rnini va imkoniyatiga ega. AQSH juda yirik ishlab chiqarish va fan–texnika potentsiallariga ega. Shu bilan birga ko'p tabiiy resurslar bilan o'zini–o'zi ta'minlaydi, mamlakat tashqarisida katta miqyosda kapital, baquvvat TMK asosida tashqi iqtisodiyotda harakat qilib turibdi.

Chuqur ilmiy tadqiqotlarga asoslangan ishlab chiqarish sohalarining rivojlanishi, eski material sarfiga asoslangan tarmoqlari chet el raqobatidan himoya qilish muammosini keltirib chiqarmoqda. Bu jarayonning ziddiyati shundan iboratki, bir tomondan an'anaviy bo'lgan tarmoqlar qora metallurgiya, yengil va oziq–ovqat sanoatlarini sun'iy ravishda qo'llab turish umuman ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini to'xtatib qo'yadi. Boshqa tomondan iqtisodiyotning aynan shu sohada past malakali ishchi kuchining nisbatidan katta miqdori jamlangan bo'lib, u tarmoqlarning keskin pasayishi ijtimoiy kelishmovchiliklarni keskinlashtirishi mumkin. Rivojlangan davlatlardan kelayotgan to'qimachilik poyafzal, maishiy elektrotexnika tovarlari Amerika va G'arbiy YEvropa bozorlarini juda tez egallamoqda. Shu bilan barobar texnik jihatdan murakkab bo'lgan buyumlarni yetkazib beruvchilar o'rtasida ham raqobat kurashi keskinlashmoqda.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar sistemasi asosan o'z ichiga:

- xalqaro savdoda tovar va xizmatlar harakatini;
- kapital harakatini va chet el investitsiyalarini;
- ish kuchi migratsiyasini;
- fan va texnika sohasidagi o‘zaro aloqalarni;
- valyuta kredit munosabatlarini oladi.

Kapital asosan chetga chiqarish katta foyda olish maqsadida amalga oshiriladi. Chetga kapital chiqarish, agarda bu boshqa davlatlarda yuqori foyda normasini ta’minlasa amalga oshiriladi. Bunga asosiy sabab:

a) agarda mamlakatlarda kapital jamg‘arish darajasi ichki talabga nisbatan yuqori bo‘lsa, bu kapital monopol foyda olish uchun o‘z kapitallarini unga muhtoj bo‘lgan va yuqori monopol foyda beradigan davlatga chiqaradi;

b) talab va taklifni jahon xo‘jaligi taraqqiyotiga mos kelmasligi davlatlarning notekis iqtisodiy taraqqiyotiga sabab bo‘ladi. Shuning uchun ham kapitalni o‘z iqtisodiyotlari taraqqiyotiga jalb qiluvchi davlatlar iloji boricha iqtisodga kirib kelayotgan kapitallarga to‘liq shart–sharoitlar yaratadilar;

d) kapitalni import qilayotgan davlatlarda xomashyo, ishchi kuchi arzon bo‘lsa, iste’mol bozori mavjud bo‘lsa;

e) ishlab chiqarishning integratsiyalanishuvi ham kapitallarni chetga chiqarishning asosiy sababi bo‘ladi.

Kapitalni chetga chiqarish quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

1. To‘g‘ri investitsiya yoki sohibkorlik (ya’ni sanoat, savdo va boshqa korxonalar bilan hamkorlikda ishlash);

2. Portfeldagi investitsiya, ya’ni chet elga obligatsiya va boshqa qimmatbaho qog‘ozlarda;

3. O‘rta va uzoq muddatli xalqaro kreditlar yoki savdo korporatsiyalari, bank va boshqa moliyaviy tashkilotlarga qarz ssuda kapital berish shaklida.

Portfeldagi investitsiya yirik korporatsiyalar davlat va xususiy banklar orqali chiqarilgan obligatsiyalari mablag‘ bilan ta’minlash uchun chet el kapitalini jalb etishning eng asosiy manbaidir. Bunda yirik investitsiya banklari vositachilik qiladilar. Bu investitsion obligatsiyalarning harakati (sotilishi) ayrim mamlakatlarning to‘layotgan foiz stavkasi normasining farqiga bog‘liq.

Xalqaro ssuda kapitali — pul bozori va kapital bozoriga bo‘linadi. Pul bozori pul taklifi va unga bo‘lgan talab foiz stavkasi darajasi bilan aniqlanadigan bozor. Pulga talab xo‘jalik faoliyati uchun zarur pulga

ehtiyojdir. Uning shakllanishini asosiy ikkita sababi mavjud: a) insonlarga har doim tovar va xizmatlarni sotib olish uchun, korxonalarga esa resurslar olish uchun pul zarur bo‘ladi; b) insonlar o‘zlarini pullarini har xil (aksiya, obligatsiya va h.k) shaklida saqlaydilar, demak aktivlar tomonidan pulga talab bo‘ladi. Pul bozoridagi talab va taklifning bir-biriga to‘g‘ri kelishi iqtisodiyot uchun o‘ta muhim masala hisoblanadi.

Demak pul bozori — bu asosan qisqa muddatli, ya’ni bir yilgacha kredit berishda ifodalanadi. Uning yordamida korporatsiyalar vaqtinchalik yetishmayotgan aylanma mablag‘lar o‘rnini to‘ldiradilar.

Kapital bozori — ikki yildan o‘n yilgacha bo‘lgan o‘rta muddatli kreditlar va o‘n yildan ortiqroq, ya’ni uzoq muddatli qarzlardan iborat bo‘lib, obligatsiyalarni chiqarish va sotish shaklida bo‘ladi.

Keyingi vaqtlarda xalqaro bozorda ssuda kapitalining an’anaviy bo‘lmagan shakllari, ya’ni sohibkorlik sherikchilik kapitaliga yaqin bo‘lgan aynan ochiq sanoat loyihasi uchun yo‘naltirilgan usullari qo‘llanilmoqda. Xalqaro kredit bozorining tez sur’atda o‘sishi jahon xo‘jaligining rivojlanishiga ikki tomonlama ta’sir ko‘rsatadi. Bir tomondan xalqaro iqtisodiy aloqalar mexanizmining samaradorligini oshirish va kapitalga xalqaro takror ishlab chiqarishni ta’minlamoqda. Boshqa tomondan esa xalqaro miqyosida soxta kapitalning jamg‘arilishidagi mavjud jarayon o‘rtasidagi farqni orttirib iqtisodiyotning ziddiyatlarini keskinlashtirmoqda. Kapitalning nazoratsiz harakati to‘lov balansi muvozanatini buzmoqda va valyutalar kursining beqaror bo‘lishiga olib kelmoqda. Bu davlatning iqtisodiyoti boshqa davlatning xo‘jalik iqtisodiy va siyosiy holatiga bog‘liqligini, xalqaro ssuda kapitali bozori esa davlatlar o‘rtasida raqobat va poygani kuchaytirmoqda.

Xorijiy sarmoyalarni jalb etish bo‘yicha rag‘batlantirishni kuchaytirish kafolat va imtiyozlarni kengaytirish, investitsiya faoliyati uchun qulay muhitni yanada shakllantirish zarur. Shunga erishish kerakki, O‘zbekiston bozori mamlakatimizda o‘z biznesiga ega bo‘lishini istagan har bir kishi uchun jozibali bo‘lsin.

Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi ham jahon xo‘jaligi miqyosida ishlab chiqarishni rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. 90 yillarda jahonda band bo‘lgan ishchilarning 25 mln.ga yaqinrog‘i ishchi kuchi migratsiyasini tashkil yetib, asosiy rivojlanayotgan davlatlar hissasiga to‘g‘ri kelgan. Ishchi kuchi migratsiyasi qonuniy va noqonuniy migratsiyaga bo‘linadi. 90 yillarda 5 mln. yaqin ishchi kuchlari

noqonuniy ravishda bir davlatdan ikkinchi davlatga o'tganlar. Keyingi davrlarda rivojlangan mamlakatlar o'rtasida ham ishchi kuchi migratsiyasini ko'rish mumkin. Ayniqsa, Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlariga bo'lgan qiziqish katta. Bu mamlakatlardan aholining 65% chetdan kelgan aholini tashkil etadi. Masalan: qator davlatlarda ishchilarning 85% chet elliklar, Birlashgan Arab Amirligida esa 90% ni tashkil etadi. Sobiq Ittifoq yemirilgandan so'ng aholining chetga chiqishi sobiq ittifoq respublikalarida tezlashdi. Hozir chet el davlatlarida 20 mln. yaqin sobiq ittifoq fuqarolari yashaydilar, shulardan 8% ga yaqin mehnat qilish sharoitiga ega emaslar, garchi aksariyati oliy ma'lumotli, malakali mutaxassislar bo'lsa ham. O'zbekiston Respublikasida fuqarolarning chet ellarda yakka tartibda faoliyat qilishlari uchun sharoitlar yaratilgan.

Aholining tabiiy o'sishi bilan mehnat resurslaridan samarali foydalanish muammosi kelib chiqmoqda. Ish joylarini qurib, foydalanishga topshirish aholi tabiiy o'sishidan sezilarli darajada orqada qola boshladi. Ishlab chiqarish tarmoqlarining hozirgi holati mehnatga yaroqli aholining barchasini o'z bag'riga olishga qodir emas.

Iqtisodiy o'sishning hozirgi bosqichi mehnat resurslari malakasini oshirish muammosini ko'ndalang qilib qo'yadi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish munosabati bilan fan va texnika rivojining ortishi va ayniqsa vujudga keladigan yangi tarmoqlar maxsus malakali bilimni taqozo qiladi. Ayniqsa, malakali milliy mutaxassislardan iborat bo'lgan ishchi kuchining yetishmasligi keskin bo'lib qilmoqda. Uning asosiy sabablari qilib, respublika umumta'lim darajasida etuk mutaxassislar tayyorlash tizimining hali yetarli darajada mukammal emasligini ko'rsatish mumkin.

O'zbekiston industriyasi, o'tmishda asosan tayyor iste'mol mahsulotlarni ishlab chiqarish yoki xomashyoni dastlabki qayta ishlashga yo'naltirgan edi. Ular keyin respublikadan tashqaridagi yirik korxonalarga yuborilar edi. Xalq iste'mol mollarining salmog'i sanoat mahsuloti umumiy hajmda 25% dan oshmas edi. Ko'rinib turibdiki, O'zbekiston juda boy moddiy va mehnat resurslariga ega, faqat bu boyliklardan foydalanishni to'g'ri tashkil etish kerak.

Xalqaro savdo qadimgi davrlardayoq bo'lgan. Grek, rim, arab, xitoy davlatlari qadimgi davrlarda hunarmandlik buyumlari, qimmatbaho toshlar, tirik tovarlar (qullar) bilan savdo-sotiq ishlarini amalga oshirganlar. O'rta asrlarda Venetsiya, Xiva, Buxoro, Qo'qon

shaharlarida savdo gullab-yashnagan, lekin u davrlarda chet davlatlar bilan savdo aloqalari ommaviy tus olmagan edi. Pulning umumiy xarakterga ega bo'lmaganligi tufayli savdo ishlari barter ko'rinishida bo'lgan.

Xalqaro savdoni tahlil qilish natijasida A.Smit mutloq **afzallik nazariyasini** ishlab chiqdi. Bu nazariyaga muvofiq ba'zi bir davlatlar biror mahsulotni ishlab chiqarganda mutloq afzallikka, samaradorlikka erishadilar. Buning sababi bu davlatlarning o'zga davlatlarga nisbatan qulay bo'lgan tabiiy shart-sharoitga ega ekanligidir. Masalan: Hindistonda choy yetishtirish, Braziliyada kofe, O'zbekistonda paxta yetishtirish qulay va arzon. Sababi: tabiiy sharoitning qulayligi.

Bu davlatlar uchun o'zaro yetishtirgan tovarlarni almashlash foydaliroq. Chunki O'zbekistonda kofe, choy yetishtirish mumkin bo'lsada, biz uchun samarasiz. Lekin ko'pgina davlatlar mutloq afzallikka ega bo'lmasalarda xalqaro savdoda ishtirok etadilar. Bunday ziddiyatni ingliz iqtisodchisi D.Rikardo o'zining **nisbiy afzallik nazariyasida** tushuntirib bergan. Aynan bir xil tovar ishlab chiqaruvchi boshqa davlatlarga nisbatan mehnat unumdorligi yuqori bo'lganligi sababli samaraga ega bo'ladi, uning tovari kam xarajat talab etadi. Natijada tovarlarni sotgan davlatlarga nisbatan ustunlikka ega bo'ladi.

Xalqaro savdoning elementlariga **eksport, import, reeksport, reimport**lar kiradi. **Reeksport** deganda o'z iste'moli uchun emas, balki uchinchi davlat uchun olib sotiladigan tovarlar kiradi. **Reimport** esa iste'molchi mamlakatlardan reeksport qilingan tovarlarni sotib olishni ifodalaydi.

Reimport – **reeksport** tovarlarni xarid qiluvchi iste'molchilar hisoblanadi. Xalqaro savdo oboroti import va eksport tovarlarining pulda ifodalangan yig'indisi hisoblanadi. Tashqi savdo sharoitida mamlakat daromadlarining modeli quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi.

$$\text{Daromad} = \text{iste'mol} + \text{investitsiyalar} + \text{eksport-import}.$$

Import bilan eksport o'rtasidagi farq savdo balansining qoldig'i (saldosi) hisoblanadi, ya'ni sof eksportni o'zida ifodalaydi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tashqi iqtisodiy aloqalar, savdo faoliyati davlat tomonidan boshqariladi. Boshqarish huquqiy asoslarni vujudga keltirish asosida amalga oshiriladi. Bu jarayon respublikamiz uchun ham muhim ahamiyatga ega. **Xalqaro savdo**, xalqaro savdo siyosatini amalga oshirishni taqozo etadi. Xalqaro savdo siyosati milliy siyosatdan darajasi va xarakteri jihatidan tubdan farq qiladi.

Davlat tashqi iqtisodiy savdo aloqalarini amalga oshirish masadida **ochiq savdo siyosati (fritrederlik) va yopiq savdo siyosatini (proteksionizm)**ni amalga oshiradi.

Ochiq savdo siyosati (fritederlik) milliy iqtisodni himoya qilish va rivojlantirish maqsadida amalga oshiriladi. Yopiq savdo siyosati (proteksionizm) merkantilizmning ilk rivojlanishi davrida vujudga kelgan bo'lib, davlat byudjetining daromad qismining katta qismi boj solig'i hisobida tarkib topgan. **Proteksionizm** siyosati chet el tovarlariga har xil to'siqlar qo'yish yordamida amalga oshiriladi. To'siqlar turli ko'rinishlarda bo'ladi:

1. Bojxona tariflari: Tariflar importga solinadigan soliqlardir. Tariflarning ikki xil turi mavjud. Chet eldan kelayotgan tovarlardan daromad olish uchun hamda ichki bozorni chet el tovarlari kirib kelishidan ma'lum darajada himoyalash uchun aksiz solig'i hisoblanadi. Fiskal tariflar davlat tomonidan pul mablag'lari oqib kelishini ko'paytirish maqsadida qo'llaniladi.

2. Kvotalar: Muayyan nomdagi va turdagi import qilinadigan tovarlar miqdorini chegaralab qo'yish hisoblanadi.

3. Demping – o'zga davlat tovarlarini sotishga to'sqinlik qilish maqsadida milliy mahsulotlar bahosini tushirish.

4. Kelayotgan import tovarlarga olgan litsenziyasini talab qilish.

Xalqaro iqtisodiy aloqalarning oliy shakli bu jahon xo'jaligidagi integratsiya aloqalaridir. Iqtisodiy integratsiya g'oya murakkab jarayon bo'lganidan unga xos hodisalarni hisobga olgan holda uni baholash mumkin.

Jahon xo'jaligidagi iqtisodiy integratsiya milliy bozorlar va mamlakatlar milliy xo'jaliklari o'rtasida uzviy bog'liq hamjihat rivojlanishini ta'minlash turli mamlakatlar, doirasida resurslarning erkin harakat qilishi, yagona umumiy bozor tashkil qilish maqsadida birlashuvidir.

Milliy mudofaa xavfsizligini ta'minlash, ish bilan bandlik darajasini oshirish, boshqa mamlakatlar tomonidan iqtisodiyotdagi barqarorlikni buzish, hali o'zi tiklab olmagan yosh tarmoqlarni himoya etish, milliy bozorni chet el firmalarining demping (tovarni foyda ko'rmasa ham bozorni egallash maqsadida arzonlashtirib sotish) siyosatidan chet eldan arzon ish kuchini kirib kelishidan himoya etishdir.

1994 yilda davlatlar o'rtasida kelishmovchilik bo'lishi natijasida tashkilot inqirozga yuz tuta boshladi. Uganda raundida 1994 yildan

boshlab, tashkilotning nomi (GATT) Xalqaro savdo tashkiloti (XST), deb nomlanadi.

Natijada davlatlar o'rtasida tariflar erkin savdo zonalarini aniqlash o'zaro savdo–sotiq yuzasidan olib boriladigan qonun qoidalar davlatlarning manfaatlarini himoyalash maqsadida qaytadan ko'tarila boshladi. Rimda Xalqaro Yevropa iqtisodiy uyushmasi (EIU) tashkil topdi. Bu uyushmaga 13 ta davlat a'zo bo'lib u «umumiy bozor» nomini oldi. Umumiy bozor uyushmasining asosiy maqsadi shu uyushmaga a'zo bo'lmagan davlatlar tovarlari uchun umumiy boj tizimini joriy etish, umumiy bozor uyushmasiga a'zo bo'lgan davlatlar o'rtasida ishchi kuchi va kapitalni erkin harakat qilishini ta'minlash, iqtisodiy sohada o'zaro manfaatdor bo'lgan umumiy siyosatni ishlab chiqishdan iborat bo'lgan.

Har bir davlat ma'lum vaqt davomida iqtisodiy aloqalarning borishi haqida ma'lumotlarni to'playdi. Tashqi savdoning chet davlatlarda qanday ahvolda olib borilayotganligini ifodalaydigan ma'lumotlardan biri **to'lov balansi** hisoblanadi. Agarda mamlakatga kirib kelyotgan mablag'lar nisbiy bo'lsa, **to'lov balansi salbiy** bo'ladi.

To'lov balansi salbiy bo'lganda, kamommad chet davlatlarga qimmatbaho qog'ozlar (zayom) sotish yoki Markaziy bank zaxiralaridan qoplash hisobiga to'latiladi. Har qanday davlatning rasmiy valyuta zaxiralari chegaralangandir. Shuning uchun to'lov balansining uzoq, muddat kamomadli holda bo'lishi davlatning valyutalarini behudaga sarflanishiga, isrof bo'lishiga sabab bo'ladi.

Bunday davlat to'lov balansini muvozanatli holga ketirishga harakat qilishi kerak. Davlatlar to'lov balanslarini Xalqaro valyuta fondining (XVF) tavsiyalari asosida tuzishlari kerak. Bu murakkab hujjat yuzdan ortiq bo'limlardan iborat. To'lov balansi bojxona xizmatchilarining ma'lumotlari asosida tuziladi.

Chunki, xalqaro savdodagi tovarlar harakatining real ko'rinishi bojxonalardan o'tadi.

To'lov balansi savdo balansiga nisbatan keng ma'noga ega. To'lov balansida davlatlar o'rtasida amalga oshiriladigan turizm, ish kuchi migratsiyasi, kapital almashish, investitsiya sohasiga tegishli bo'lgan mablag'larning nisbati ham olinadi.

Kliring – deganda (inglizcha aniq, tozalash) o'zaro tovar almashishi jarayonida vujudga kelgan farqni xalqaro valyuta yordamida to'lash tushuniladi. Banklararo kliring va xalqaro valyuta kliringlari mavjud.

Mamlakatlarning o‘zaro va umumjahon miqyosidagi aloqalarining chuqurlashuvi, ular shakllarining yangilanib borishi insoniyatning iqtisodiy umumiylikini kuchaytiradi, jahon xo‘jaligini yangi bosqichga olib chiqadi.

Jahon xo‘jaligi aloqalarni yaxshi yo‘lga qo‘yilgan valyuta munosabatlari tizimisiz tasavvur etish mumkin emas. Xalqaro valyuta munosabatlari xalqaro to‘lov aylanmasida pulning harakat qilishi boshlanishi bilan vujudga kelgan. Valyuta munosabatlari taraqqiyoti ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi, xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi, jahon xo‘jaligi tarkibining o‘zgarishi bilan bog‘langandir.

Valyuta munosabatlari – bu davlatlar o‘rtasida tashqi savdoga kapital chiqarish, foydani olib chiqish, zayom va subsidiyalar olish, fan va texnika sohasida ayirbosh qilish, turizm va boshqa shunga o‘xshash xo‘jalik aloqalariga xizmat qiluvchi jahon puli amal qilishi bilan bog‘liq iqtisodiy munosabatlardir.

Valyuta munosabatlari taqsimot va almashuv sohasida amal qiladi. Lekin nisbatan mustaqil holda to‘lov balansi, valyuta kursi, kredit va hisob operatsiyalari orqali jahon iqtisodiyoti ahvoliga, ijtimoiy takror ishlab chiqarish, ayrim mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishiga, ularning xalqaro iqtisodiy aloqalarini turli ko‘rinishlariga ta’sir o‘tkazadi.

Bunda davlatlar o‘rtasida hisob–kitob bir maromda, silliq ko‘chmaydi, o‘zaro nizolar va kelishmovchilik ostida bo‘ladi. Hozirgi zamon valyuta munosabatlarining ijtimoiy–iqtisodiy vazifasi, jahon xo‘jaligining samarali rivojlanishi uchun zarur bo‘lgan sharoitlarini yaratishdan iborat.

Har bir milliy bozor o‘zining milliy valyuta tizimiga ega. Milliy valyuta tizimi mamlakatning pul tizimining bir qismi bo‘lib, uning doirasida valyuta resurslari shakllantiriladi va foydalaniladi, xalqaro to‘lov oboroti amalga oshiriladi.

Unga quyidagi asosiy belgilarning bo‘lishligi xosdir:

- milliy valyuta birligi;
- rasmiy tilla valyuta rezervi;
- pul birliklari qiymatining oltin baravarida kurs shakllanishining tengligi;
- valyutani qaytarish sharti;
- valyutaga cheklashning bor yoki yo‘qligi;

- davlatning tashqi hisob tartibi;
- milliy valyuta bozori va oltin bozorini tartibi;
- mamlakat valyuta munosabatlarini boshqarishni ta'sis etuvchi milliy huquqi.

Milliy valyuta tizimi pul tizimining tarkibiy qismidir. Uning o'ziga xosligi mamlakat iqtisodiyotining, shuningdek tashqi iqtisodiy aloqalarning rivojlanganlik darajasi sharoiti bilan belgilanadi.

Jahon valyuta tizimi bu — jahon xo'jaligining rivojlanishi va davlatlararo kelishuviga muvofiq huquqiy mustahkamlangan xalqaro valyuta munosabatlari shaklidir. Uning asosiy belgilari quyidagilardan:

- milliy va jamoa valyuta mablag'i va oltin rezervining tarkibi va tuzilishi;

- teng valyuta va kurs mexanizmi;
- o'zaro valyutani qaytarish sharti;
- valyuta miqdorining cheklanishi;
- xalqaro hisob shakli;
- xalqaro munosabatlarni tartibga solib turuvchi xalqaro kredit tashkilotining huquqiy holatidan iborat.

Shuni ta'kidlash kerakki, xalqaro valyuta tizimi milliy valyuta tizimlari asosida harakat qiladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul mablag'larini, shu jumladan valyutani almashtirish va sotish yirik tijorat banklari vositasida amalga oshiriladi. Shu banklar boshqa mamlakatlarda o'z firmalariga ega yoki boshqa banklar bilan shartnomaga ega bo'ladilar. Bu banklar orqali savdo va boshqa tashqi iqtisodiy operatsiyalarni amalga oshirish natijasida mijozlar ushbu bankka pul qo'yish va uni boshqa mamlakatga boshqa turdagi valyuta bilan almashtirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Xalqaro valyuta bozorining yirik markazlari Tokio, Nyu-York, Bryussel shaharlari hisoblanadi.

Xalqaro valyuta tizimi o'z taraqqiyotida uch bosqichni bosib o'tgan. Xalqaro valyuta tizimining birinchi bosqichi XIX asr oxirida oltin andoza asosida yuzaga kelgan bo'lib, bunda ayrim mamlakatning milliy valyutasi bozorda oltinga erkin almashtirilgan. Bu valyuta tizimi XX asr boshlaridagi buyuk depressiya davrida barbod bo'ldi. Ikkinchi bosqichda 1944 yil AQSHda Bretton-Vuds konferensiyasida rasmiylashtirilgan valyuta kursining oltin andozasi saqlanib qolindi. Lekin bunda AQSH dollari oltin va valyuta almashinuvida bosh vositachi qilib belgilandi. Bu ikkala vositada ham valyuta kursi hukumat tomonidan oltinni jahon bozoridagi bahosiga ko'ra belgilab qo'yish asosida amalga oshirildi.

Hozirgi vaqtda amal qilayotgan xalqaro valyuta mexanizmining asosiy ko‘rinishlari quyidagicha. Valyuta birligini oltinga bog‘liqligi yo‘qoldi. Natijada o‘zgarmas baho belgilash ham yo‘q bo‘ldi. Oltin nafaqat ichki, hatto jahon bozorida ham umum to‘lov vositasi pul rolini bajarishdan to‘xtadi.

Shuning uchun jamoa valyuta birligini yaratishga erishilmaganligi uchun dollar valyuta moliya mexanizmida asos bo‘lib qolmoqda va xalqaro muammolarda kredit to‘lovi vositasini bajarmoqda, bosh valyuta rezervi rolini o‘ynamoqda.

Buning uchun Yevropa Markaziy Bankini tashkil etish va Yevropa Davlatlarining Milliy Banklari uning bo‘limlariga aylanishi belgilangan. Osiyo, Afrika va Lotin Amerika davlatlarida ham bir necha xil jamoa valyutasi mavjud bo‘lib, uning hisob–kitobi Arab valyuta fondining dinorini, AND paktining AND pessosida va Afrika davlatlari va uning doirasiga kiruvchilar Fransiya frankida hisob–kitob yuritadilar. Xalqaro valyutaning eng asosiy xususiyatlaridan biri uni konvertatsiyalashuvidir. Ya’ni milliy ichki pul valyutasi chet el davlatlari valyutalari bilan almashinuvidir.

Valyutalarni konvertatsiyalashuvi ya’ni almashuvi erkin, qisman va almashmaydigan valyutalarga bo‘linadi. Erkin almashuvchi valyutalar belgilangan xalqaro kurslarda barcha chet el valyutalari bilan almashinadi. Masalan: AQSH dollari, Kanada dollari, Yaponiya yeni bunga misol bo‘la oladi. Ayrim milliy ichki valyutalar cheklangan darajada xalqaro muomalalarda bo‘lishi mumkin. Masalan: tovar–pul munosabatlarida faqat tovar operatsiyalarida konvertatsiya bo‘lmaydigan milliy valyuta faqat ichki to‘lov muomalasida qo‘llaniladi. Milliy valyutalarning konvertatsiyalashuvi ichki va tashqi konvertatsiyalashuviga bo‘linadi. Tashqi valyuta konvertatsiyalashuvida chet elning yuridik va fuqarolik huquqiga ega bo‘lgan shaxslar bemalol milliy valyuta ko‘rinishida to‘lovni amalga oshirishlari yoki milliy valyuta ko‘rinishida aktivlarga ega bo‘lishlari mumkin. Ichki konvertatsiyada faqat chet el valyutasini davlatning o‘zida xarid qilish va ayrim to‘lash hisob–kitoblarini amalga oshirish mumkin.

Bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakat pul birligida ifodalangan narxi **valyuta kursi** deb ataladi. Valyuta kursi ayirboshlash kursi deb ham ataladi. Biror davlat valyutasi bahosining boshqa valyutaga nisbatan pasayishi **devalvatsiya** deyiladi. Bahosining ko‘tarilishi esa **revolvatsiya** deyiladi. Valyuta kursi ikki turga bo‘linadi:

— qat'i o'zgarmaydigan kurs – valyutalar narxi barqaror turadi;

— suzib yuruvchi kurs – valyutalar kursi o'zgarib turadi, ammo ma'lum chegarada yuz beradi, ya'ni kurs cheksiz oshib yoki kamayib ketmaydi.

Valyuta kursi ta'sirida eksport yoki import ustivorligi ta'minlanadi. Bozor o'zgarsa, resurslar oqimi ham o'zgaradi. Valyuta kursining o'zgarishlari bevosita iqtisodiyotga ta'sir etganida uni o'zgartirish bilan iqtisodiyot tartibga solinadi. Valyuta kursi pul qadrini ifodalaydi. Valyuta kursi deb chet el valyuta qiymati birligini milliy valyuta birligi qiymatiga tenglashtirishga deyiladi.

Valyuta xarid qilish qobiliyati pariteti nazariyasiga XX asr boshlarida shved iqtisodchisi G.Kassel (1886–1945) asos solgan. Bu nazariyaga asoslangan holda xalqaro iqtisodiy tenglashuvlar asosida, Xalqaro valyuta fondi, Jahon banki iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkilotlari ish yuritmoqdalar. Inflyatsiya davrlarida pulning jamg'arish vazifalarini chet el valyutalari amalga oshiradi. Bu davrda chet el valyutalari qiymati oshadi.

Valyuta bahosi va valyuta bozori depozitlari valyuta kurslariga va banklarga qo'yilgan valyutalarga to'lanadigan foizlarga bog'liq bo'ladi. Valyuta migratsiyasi kapital kursini o'zgartirishga olib keladi. Valyuta kursining o'zgarishi iqtisodiyotning turli sohalariga har xil ta'sir qiladi. Eksportga ishlovchi korxonalarga valyuta kursining pasayishi qulay uning ortishi esa zarar keltiradi. Iqtisodiyotda shunday qoida bor, milliy valyutaning kursi oshganda import, uning kursi pasayganda esa eksport qulay bo'ladi.

Valyuta munosabatlarini davlat tomonidan va davlatlararo miqyosda tartibga solish valyuta siyosati asosida amalga oshiriladi.

Valyuta siyosati – davlat muassasalari va hukumatlararo tashkilot tomonidan qabul qilingan dasturga muvofiq o'tkaziladigan iqtisodiy tadbirlar yig'indisidan iboratdir. Valyuta intervensiyasi orqali milliy ichki valyuta kursini ushlab turadi. Valyuta intervensiyasi yirik davlatlarning chet el valyutalarini sotib olish yo'li bilan valyuta kurslarining oshuvi yoki kamayishiga ta'siridir. Davlat o'z valyuta kursini oshishidan manfaatdor bo'lsa, u chet el valyutalarini sotib milliy valyutalarni sotib oladi yoki milliy valyuta kursini tushirish uchun chet el valyutasini sotib oladi. Valyuta intervensiyasini odatda, Markaziy banklar amalga oshiradi. Davlat qat'i valyuta kursini o'tkazish yo'li

bilan ham valyuta siyosatini o'tkazadi yoki ma'lum muddatga boshqariluvchi valyuta kursi siyosatidan ham foydalaniladi.

Diskont inglizcha "discount" so'zidan olingan bo'lib (skidka) tushirib berish ma'nosini ifodalaydi. U qimmatli qog'ozni fond birjasida sotiladigan narxi bilan joriy birja kursi narxi o'rtasidagi farqda ifodalanadi. Diskontlashtirish banklarga qo'yilgan pul mablag'lari, zaxiralar, sug'urtalar, amortizatsiya foydalilik darajasi moliyaviy bitimlarda hisoblanadi.

Valyuta kursini tartibga solish devalvatsiyaga valyuta kursining pasayishiga va revalvatsiyaga (valyuta kursining ko'tarish)ga qaratilgan bo'lishi mumkin. Bu ushbu davrda hukumat oldiga qo'yilgan maqsadlari va mamlakat iqtisodiyotidagi ahvolga bog'liq bo'ladi. U valyutani devalvatsiyaga suyanib jami talabni eksport imkoniyatlarini hisobga oshirishni yoki uni revalvatsiya bilan cheklash mumkin.

Mamlakatlar markaziy banklari o'zlarining valyutalarini tashqi bozorda sotish yoki sotib olish yo'li bilan valyuta intervensiyasini amalga oshiradilar. Valyuta kursi devalvatsiyasini amalga oshirish uchun valyuta bozorlarida o'zini valyutasini taklifini oshirish zarur. Bu pulni qo'shimcha emissiya hisobiga amalga oshirish mumkin. Agar valyuta intervensiyasi revalvatsiyaga qaratilgan bo'lsa, unda mamlakat Markaziy banki o'zining milliy valyutasini o'zining ixtiyoridagi chet el valyutasi hisobiga iloji boricha ko'proq sotib olishi mumkin. Bunday tadbirlarni amalga oshirish uchun mamlakat valyuta rezervlariga ega bo'lishi kerak. Buning uchun esa davlatlarda maxsus barqarorlashtirish fondlari tashkil etiladi.

Valyuta sohasida davlat proteksionistik siyosatni ham qo'llashi mumkin yoki valyutaviy chegaralashni amalga oshirishi mumkin. Uni qo'llash natijasida davlat oltin va valyuta operatsiyalarini ustidan nazorat o'rnatadi. Milliy eksporterlar o'zlarining mahsulotlarini sotishdan olgan valyutalarini bozorda sota olmaydilar, uni o'rnatilgan kurs bilan topshirishlari o'rniga esa milliy valyutani olishlariga majbur bo'ladilar.

Biz bilamizki, valyuta harakatlarini muvofiqlashtirish hukumatlar doirasida olib boriladi. Valyutani tartibga solish sohasida Xalqaro valyuta fondi (XVF), Xalqaro rekonstruksiya va taraqqiyot banki (XRTB), Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT) va boshqalar muhim o'rin tutadilar.

XVF – xalqaro valyuta fondi – kredit tashkiloti 1944 yili tashkil topgan. Valyuta fondining ikki asosiy vazifasi bor: o‘z a‘zolari bo‘lgan mamlakatlarning valyuta aloqalarini (valyuta ayirboshlash valyuta bilan to‘lovlarni amalga oshirish va h.k.) boshqarib turish; umumiy kredit mablag‘laridan a‘zo mamlakatlarga qarz berib ularning taraqqiyotiga ko‘maklashish.

XRTB – Xalqaro rekonstruksiya va taraqqiyot banki 1945 yilda tashkil topgan. Bank mablag‘lari uning ustav kapitalidan (a‘zolari qo‘shgan puldan), o‘z obligatsiyasini xalqaro bozorda sotishdan kelgan puldan va nihoyat bankning ishlab topgan daromadidan tashkil topadi. Xalqaro rekonstruksiya va taraqqiyot bankiga (XRTB) a‘zo bo‘lgan mamlakatlarga ularni iqtisodiy rivojlanishini rag‘batlantirish maqsadida uzoq muddatli zayomlar beradi.

IHTT – Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti 1985 yili Eron, Pokiston, Turkiya hamkorligida tuzilgan. 1992 yil fevralida Ozarbayjon, O‘zbekiston, Tojikiston, Qirg‘iziston respublikalari a‘zo bo‘lib kirdi. A‘zo mamlakatlar o‘rtasida savdo iqtisodiy hamkorlikni amalga oshiradi. Tashkilot idorasi Tehronda joylashgan.

Valyuta xarajatlarini boshqarish davlatlararo darajada olib boriladi. Valyutani tartibga solishda G‘arbning rivojlangan sakkiz mamlakatlarni har yilgi yig‘ilishlari, Xalqaro valyuta fondi (XVF) Xalqaro tiklash va rivojlanish banki (XTRB), Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT), Xalqaro taraqqiyot uyushmasi (XTU) muhim o‘rin tutadi. O‘zbekistonda tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish, eksport imkoniyatlarini kengaytirishni rag‘batlantirish uchun tashqi iqtisodiy faoliyatlarini erkinlashtirishni huquqiy negizlari, avvalo «tashqi iqtisodiy faoliyat to‘g‘risida», «chet el investitsiyalari» va xorijiy sarmoyadorlar faoliyatini kafolatlari to‘g‘risida qonunlar va me‘yoriy hujjatlar qabul qilindi. Bu hujjatlar iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish uchun, xalqaro shartnomalar uchun huquqiy shart–sharoitlar yaratishga chet el investitsiyalarining respublika iqtisodiyotini rivojlantirish uchun zarur bo‘lgan imkoniyatlarini yaratdi.

Savollar:

1. Jahon xo‘jaligi evolyutsiyasi nima, uning tarkibiy tuzilishiga ta’sir etadigan eng muhim omil nima?
2. Jahon xo‘jaligi munosabatlarining obyekti va subyekti nima?

3. Integratsiyalashuv jarayoni nima?
4. Ixtisoslashuv koeffitsiyenti qanday aniqlanadi?
5. Xeksher-Olen nazariyasini izohlang.
6. Leontev paradoksi nima? Uning Xeksher-Olen nazariyasini rivojlantirishdagi rolini izohlab bering?
7. «Xarajatlar ishlab chiqarish» modelining asoschisi kim?
8. Savdo balansi nima?
9. To'lov balansi nima?
10. Reeksport nima? Reimportchi?
11. Embargo nima?
12. Devalvatsiya nima?
13. O'zbekistonning xalqaro savdo tashkilotiga a'zo bo'lib kirishi qanday salbiy va ijobiy oqibatlarga olib kelishi mumkin?
14. Qulay savdo va iqtisodiy aloqalar rejimi nimani anglatadi?
15. Valyuta nima?
16. Xalqaro valyuta tizimi nima?
17. Valyuta intervensiyasi deganda nimani tushunasiz va u kim tomonidan o'tkaziladi?
18. Suzuvchi valyuta kursi nima?
19. Ekzotik valyutalarga qanday valyutalar kiradi?
20. Valyuta kursi qayerda belgilanadi?
21. Xalqaro valyuta fondi, xalqaro bank qanday tashkilot? Ular o'rtasidagi farq nimadan iborat?
22. Oltin standarti nima?
23. Jahon xo'jaligining globallasuvi nima?
24. Jahon infratuzilmasi nima?
25. Umumbashariy muammolarning asosi qaysilar va ularni bartaraf etishning asosiy yyechim nimada?

Topshiriqlar:

1. O'zbekistonda qorako'l ishlab chiqariladi. Qorako'l Yaponiyada ishlab chiqarilsa, bunday holat qaysi nazariyaga mos keladi? Bu nazariyaning asoschisi kim?
2. Braziliyada kofe, O'zbekistonda paxta, Hindistonda choy, Arab davlatlarida neft ishlab chiqariladi. Bu qanday nazariya asosida tushuntiriladi. Bu nazariyaning asoschisi kim?

3. Hozirgi kunda davlatlarning o‘zaro bir-biriga bog‘liqligini qanday omil yordamida asoslash mumkin?

4. Quyidagilarni to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri ekanligini aniqlang:

– davlatlar bir-biridan farovonlik darajasi bilangina emas, balki siyosiy va iqtisodiy jihatdan ham farqlanadi;

– eksport kvotasi davlatlarning jahon xo‘jaligida ishtrok etish darajasini ifodalaydi;

– ijtimoiy mehnat taqsimoti davlatlarning tabiiy iqlim sharoitidagi farqqa asoslanadi;

– kapitalning harakati – jahon iqtisodiy munosabatlari shakllaridan biri;

– ish kuchi migratsiyasi rivojlangan davlatlarga ko‘chishni ifodalaydi;

– portfelli investitsiyalar – ssuda formasidagi kapitalning harakati;

– savdo to‘siqlarini qo‘yishdan maqsad mamlakatni muhofaza qilish;

– tovarlar va xizmatlarning eksporti ularning milliy iqtisodiyotdagi miqdorini kamaytirish bilan birgalikda pulning qadrsizlanishiga sabab bo‘ladi;

– savdo to‘siqlari yangi tarmoqlarni himoya qilish maqsadida qo‘llaniladi;

– import hajmining ko‘payishi norentabel korxonalarning yo‘qotishga sabab bo‘ladi;

– import kvotalari erkin savdoga hech qanday to‘sqinlik qilmaydi;

– importni cheklash samarasiz ishlab chiqarishni saqlab qoladi.

5. O‘zbekistonda qulay investitsiya sharoitida vujudga kelib, chet el kapitalining kirib kelishi kuchaydi deb faraz qilamiz. Bunda chet elliklar bizning iqtisodiyotimiz ustidan nazoratni o‘z qo‘llariga oladilar, deyish mumkinmi?

Mamlakatimizga kirib kelayotgan kapitalning salbiy va ijobiy oqibatlarini bo‘lishi mumkinmi?

Davlat bunday holatda qanday chora ko‘radi?

6. Quyidagi tadbirlarning iqtisodiy mohiyatini aniqlang:

a) Germaniya konserni O‘zbekistondan yer sotib oldi va paxtani qayta ishlaydigan kombinat qurdi;

b) O‘zbekiston fuqarosi Shvetsiyaga o‘zining jamg‘armalarini o‘tkazdi va shu davlatga doimo yashash uchun ko‘chib ketdi;

d) O‘zbekiston zavodlaridan biri traktorlarning eksportini amalga oshirdi va yil davomida foizlar bilan qarzni to‘lashni zimmasiga oldi;

e) fransuz fuqarolari birjada chet el aksiyalarini sotib oldi;

f) Rossiya oligarxi Angliyaning taniqli futbol klubidan aksiyalarni sotib oldi;

h) Nyu-York banki Pokiston davlatiga 500 ming dollarlik kredit berdi.

7. O‘zbekistonda ishlab chiqarilgan proteksiyaviy himoyalani sh kerakmi? Unda qanday tovarlar himoyalani sh talab etiladi: samolyotlar, avtomobillar, bug‘doy, jun, tekstil, muzlatkichlar, o‘g‘it, paxtalar?

8. Quyida A va B davlatlarining ishlab chiqarish imkoniyatlari keltirilgan: (5-jadval)

a) ikkala davlatning ishlab chiqarish imkoniyatlarini ko‘rsating;

b) har bir davlat ixtisoslashuv natijasida qaysi mahsulotni ishlab chiqarishi kerak;

d) ixtisoslashuv gacha A davlat B variantni, B davlat E variantni qo‘llagan. Davlatlar xalqaro savdosini $1X : 3,5U$ nisbatda oshirishga kelishildi. Ikkita davlatning savdo imkoniyatlarini chizmada ifodalang hamda tashqi savdodan keladigan foydani ko‘rsating.

5-jadval

Variantlar	A davlat Mahsulot U	A davlat Mahsulot X	B davlat Mahsulot U	B davlat Mahsulot X
A	0	32	0	24
B	5	24	4	18
D	10	16	8	12
E	15	8	12	6
F	20	0	16	0

9. Aytaylik, ikkita davlat ikki xil tovar (golf va futbol uchun koptoklari) ishlab chiqaradi. Bu tovarlarni ishlab chiqarish uchun ketgan xarajatlar quyidagi jadvalda keltirilgan: (6-jadval)

6-jadval

Tovarlar	Mehnat sarfi (mahsulot birligiga ketgan vaqt)	
	A davlat	B davlat
Futbol koptoklari	40	90
Golf koptoklari	20	30

a) qaysi davlat ikkala tovarni ishlab chiqarishda mutloq afzallikka ega?

b) ikkala tovarning muqobil xarakterlanishini hisoblang;

d) qaysi davlat futbol to'plarini ishlab chiqarishda nisbiy afzallikka ega;

e) xalqaro savdo mavjud emas deb faraz qilamiz:

Har bir davlat 400 tadan ishchiga ega bo'lib, haftada 40 soat ish bilan band. Dastlab har bir davlatda ishchilarning yarmi futbol to'plari va golf to'plarini ishlab chiqargan. Har bir davlatda qancha futbol to'pi va golf to'plari ishlab chiqarilgan?

f) agar davlat import to'lovining (bojlarini) ko'paytirsan, mamlakatdagi iste'molchilarga, mahalliy ishlab chiqaruvchilar, chet el eksportchilarining ahvoli qay tarafga o'zgaradi?

Testlar:

1. Jahon xo'jaligi:

a) ishlab chiqarish kooperatsiyasi, tovarlarni chetga chiqarish, moliyaviy investitsiya jarayonlari, kadrlarni almashtirish;

b) davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarning mohiyati;

d) milliy davlatlarning xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtiroki;

e) xalqaro mehnat taqsimoti bilan bog'liq bo'lmagan munosabatlar.

2. Xalqaro mehnat taqsimotining vujudga kelishining sababi:

a) ko'pgina davlatlarda ish kuchi malaka darajasining past ekanligi;

b) ba'zi davlatlarda tabiiy resurslarning ko'pligi;

d) hayot tarzidagi farq;

e) resurslarning noyoblighi.

3. Iqtisodiy integratsiya nima?

a) ilmiy-texnika taraqqiyoti natijasida vujudga keladigan ijtimoiy mehnat taqsimoti;

b) bir nechta davlatlar xo'jaligining yaqinlashuvi;

d) mamlakatda xalq xo'jaligi majmuining vujudga kelishi ishlab chiqarishning baynalminallashuvi, iqtisodiy ijtimoiy taraqqiyotlar;

e) bir nechta davlat o'rtasidagi xalqaro birlashma.

4. Jahon xo'jaligi subyektlari:

a) davlat va xalq xo'jaligi majmui;

b) TMK;

d) xalqaro tashkilotlar va muassasalar;

e) barchasi to'g'ri.

5. Eksport kvotasi:

- a) eksportning YaIMga nisbati bilan;
- b) mamlakatdan olib chiqib ketish mumkin bo'lgan tovar va xizmatlar soni bilan;
- d) mamlakatga olib kirish mumkin bo'lgan tovar va xizmatlar soni bilan;
- e) eksport va import o'rtasidagi farq bilan.

6. Qanday holda chetga kapital chiqariladi?

- a) boshqa davlatlarda foyda normasi yuqori bo'lganda;
- b) o'z davlatida ishlab chiqarish samaradorligi past bo'lganda;
- d) o'z davlatida chet el kapitali ko'p bo'lganda;
- e) barchasi to'g'ri.

7. Qanday holda ish kuchi migratsiyasi amalga oshiriladi?

- a) har xil davlatlarda kishilarning hayot tarzida farq bo'lganda;
- b) investitsiyalarni har xil joylashtirish va milliy ish haqida farq mavjud bo'lganda;
- d) ba'zi davlatlarda yomon tabiiy sharoit bo'lganda;
- e) boshqa davlatlarni ko'rish maqsadida.

8. Tashqi savdo aylanmasi – bu:

- a) import miqdori;
- b) eksport miqdori;
- d) import + eksport;
- e) eksport – import.

9. A davlat 1 birlikdagi resursdan foydalanib 1t. Paxta yoki 4 t. Neft ishlab chiqaradi. B davlat xuddi shunday birlikdagi resurslardan 2t. Paxta va 5 t. Neft ishlab chiqaradi, bunda:

- a) A davlat paxtani eksport qiladi va neftni import qiladi;
- b) B davlat paxtani eksport va neftni import qiladi;
- d) A davlat paxtani sotmaydi, sotib ham olmaydi;
- e) B davlat neftni sotmaydi, sotib ham olmaydi.

10. Importga boj soliqlarini kiritishdan maqsad:

- a) importni rag'batlantirish;
- b) eksportni rag'batlantirish;
- d) ichki bozorda baholarni ko'tarilishi;
- e) mamlakat ishlab chiqarishini himoya qilish.

11. Erkin savdoni qo'llashdan maqsad:

- a) yosh korxonalarni chet el raqobatidan himoya qilish;

- b) mamlakat ichida bandlilikni ta'minlash;
- d) mudofaani mustahkamlash;
- e) barchasi noto'g'ri.

12. Mamlakatga kelayotgan tovarlardan olinadigan soliq:

- a) import kvotasi;
- b) importga belgilangan boj solig'i;
- d) ta'rifsiz to'siqlar;
- e) barchasi to'g'ri.

13. Mutlaq afzallik nazariyasiga binoan:

- a) mamlakat savdodagi sheriklariga nisbatan tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarishida kam xarajat qiladi;
- b) mamlakat savdosidagi sheriklarga nisbatan tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarishda nisbatan kamroq muqobil xarajatlar qiladi;
- d) boj solig'ini kamaytirish bilan xalqaro savdoda notarif cheklashlar o'rtasidagi farqni kamaytirish kerak;
- e) import va eksport baholar o'rtasida qat'i nisbatni belgilash zarur.

14. Paritet baho qanday baho?

- a) davlatlar o'rtasidagi baholar nisbati;
- b) davlatlar o'rtasida dunyo miqyosida talab va taklif asosida vujudga kelgan baho;
- d) birjada vujudga kelgan baho;
- e) mahsulotlarning xarid qobiliyatini solishtirish natijasida vujudga kelgan baho.

15. Davlatlarning jahon xo'jaligida tutgan o'rnini belgilaydigan omilni belgilang:

- a) eksport miqdori;
- b) fan-texnika yuzasidan aloqalar;
- d) lizinglar miqdori;
- e) barcha javob to'g'ri.

16. Xalqaro ish kuchi migratsiyasining sababi nimada?

- a) ishsizlik darajasidagi farq;
- b) ish haqi darajasidagi farq;
- d) turmush darajasidagi farq;
- e) barchasi to'g'ri.

17. Mutlaq afzallik nazariyasi asoschisi kim?

- a) D.Rikardo;
- b) A.Smit;
- d) J.Keyns;

e) K.Marks.

18. Nisbiy afzallik asoschisi kim?

a) D.Rikardo;

b) A.Smit;

d) J.Keyns;

e) K.Marks.

19. To'lov balansi qanday bo'limlardan iborat?

a) savdo balansi;

b) xizmatlar balansi;

d) notijorat operatsiyalari balansi va kapital, kreditlar harakati balansi;

e) barchasi to'g'ri.

20. Fritiderlik siyosati qanday siyosat?

a) ochiq siyosat;

b) yopiq siyosat;

d) eksportni cheklash;

e) importni cheklash.

21. Proteksionizm siyosati qanday siyosat?

a) ochiq siyosat;

b) yopiq siyosat;

d) eksportni cheklash;

e) importni cheklash

22. Nima maqsadda xalqaro valyuta tizimiga o'tilgan?

a) xarajatlarni kamaytirish;

b) raqobatga bardoshlik bo'lish uchun;

d) foyda olish uchun;

e) jahon bozoriga kirish uchun.

23. Suzuvchi valyuta kursi qanday aniqlanadi?

a) talab va taklif asosida;

b) birjada belgilab olinadi;

d) davlatlar o'zaro kelishib kursni belgilaydi;

e) davlat belgilaydi.

24. Konvertirlangan valyuta nima?

a) valyutaning hech qanday cheklashlarsiz boshqa valyutaga almashish;

b) milliy davlat chegarasidagi milliy valyutaning amal qilinishi;

d) kreditlarga belgilangan valyuta kursi;

e) milliy boylik hisobidagi valyuta.

25. Valyuta kurslarining o'zgarishiga qanday omil ta'sir ko'rsatadi?

- a) mamlakatlar milliy daromadining o'zgarishi;
- b) xalqaro narxlarning nisbiy o'zgarishi;
- d) milliy valyutalarga talab va taklifning o'zgarishi;
- e) nisbiy real foiz stavkalarining o'zgarishi.

ADABIYOTLAR

Asosiy adabiyotlar

1. McConnell, Brue. Economics 17th edition. McGraw-hill/Irwin, USA, 2009.
2. N.Gregory Mankiw. Principles of Economics, 7th edition. Amazon, USA, 2014.
3. Paul A. Samuelson, William D. Nordhaus. Economics 19th edition. McGraw-hill/Companies, USA, 2009.
4. Ўлмасов А., Вахобов А.В. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. - Т.: Iqtisod-moliya, 2014. — 480 бет.
5. Шодмонов Ш.Ш., Ғофуров У.В. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик.- Т.: IQTISOD-MOLIYA, 2010. - 728 бет

Qo'shimcha adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi – Т.: O'zbekiston, 2014,- 46b.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017yil 7 fevraldagi PF-4947- sonli “2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida”gi Farmoni
3. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutqi— Mirziyoyev Sh.M.- Т.: O'zbekiston, 2016-56b.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 26 yilligiga bag'ishlangan nutqi. 2018y 7 dekabr.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga murojaatnomasi 28.12.2018 y.
6. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan quramiz. Mazkur kitobdan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Mirziyoyev Sh.M.ning 2016 yil 1 noyabrga qadar Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri saylovchilari vakillari bilan o'tkazilgan saylov oldi uchrashuvlarida so'zlagan nutqlari o'rin olgan// Mirziyoyev Sh.M - Т.: O'zbekiston, 2017-488b.
7. Узбекистан в цифрах. Статистический сборник 2015. – Ташкент: Госкомстат Узбекистана. 2016. – 124 стр.

Elektron resurslar

1. www.gov.uz – Официальный сайт правительства Республики Узбекистан.
2. www.lex.uz – национальная база правовых документов Республики Узбекистан.
3. www.edu.uz – портал Министерства высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан.
4. www.economist.com
5. www.worlddeconomics.com
6. www.tradingeconomics.com
7. <http://grad-scool:usnews.rankingsandreview.com/best-graduate-schools/top-humanities-schools/economics-rankings>
8. www.ereport.ru – Обзорная информация по мировой экономике
9. www.stplan.ru –
10. www.catback.ru – научные статьи и учебные материалы по экономике

Mundarija

	Kirish	3
1-mavzu	Milliy iqtisodiyot va makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, milliy boylik. Iqtisodiy o'sish va uning omillari	4
	Ma'ruza.....	5
	Topshiriqlar.....	33
	Testlar.....	38
2-mavzu	Moliyaning mohiyati va moliya tizimi, davlatning soliq-byudjet siyosati. Pul muomalasi, kredit va banklar	42
	Ma'ruza.....	43
	Topshiriqlar.....	54
	Testlar.....	59
3-mavzu	Investitsiya va investitsion siyosat. Ishchi kuchi bandligi va mehnat bozori	63
	Ma'ruza.....	64
	Topshiriqlar.....	82
	Testlar.....	85
4-mavzu	Bozor iqtisodiyotini tartibga solishning bozor va davlat mexanizmi	86
	Ma'ruza.....	87
	Topshiriqlar.....	101
	Testlar.....	105
5-mavzu	Jahon xo'jaligi va iqtisodiy integratsiya.....	109
	Ma'ruza.....	110
	Topshiriqlar.....	126
	Testlar.....	129
	Adabiyotlar	134

[illegible]

This image shows a single page of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page, typical of notebook or legal stationery. There are no margins, text, or other markings on the page.

[illegible]

Muharrir: Miryusupova Z.M.